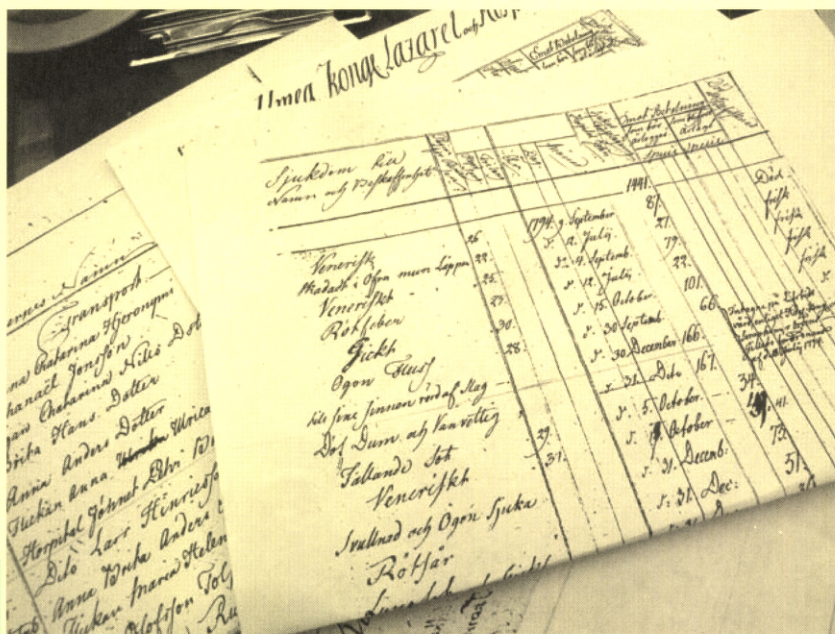

Nr 3-4 2012

Oknytt

Oknytt

Nr 3–4 2012 Årg. 33

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Per Frånberg

Biträdande redaktör: Sigurd Nygren

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Heidi Hansson,
Svenbjörn Kilander, Hervor Sjödin, Peter Sköld och Hans Lindblad

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser
som önskas anmälda, kan insändas under adress:

Per Frånberg, Mjölkvägen 207, 906 28 UMEÅ

E-post: perf72@gmail.com

Adressändringar och bokbeställningar sänds till:

Carina Strömberg, Malgovik 172, 912 91 VILHELMINA eller
carina.stromberg@vilhelmina.ac

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom
erläggande av årsavgiften, från 2004 200 kronor, till sällskapets
Plusgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt med-
lemskap genom erläggande av en engångssumma motsvaran-
de tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 2 000 kronor. Medlem-
marna erhåller tidskriften *Oknytt*.

Omslagsbilden: Exempel från patientrullan för Umeå lasarett 1794, Västerbot-
tens landstingsarkiv.

Produktion: Gigraf

Tryckt av Ale Tryckteam AB, Bohus 2012

ISSN 0349-1706

Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2012

Tuuli Forsgren in memoriam

Foto: Annika Svensson.

Den 12 mars 2012 avled Tuuli Forsgren, universitetslektor och docent i finska. Tuuli var under ett helt decennium Johan Nordlander-sällskapets redaktör. Hon skulle i höst ha fyllt 70 år. Under några år hade hon tåligt burit den svåra sjukdom som till sist ändade hennes liv. Men hon var en kämpe: så sent som i slutet av februari i år deltog hon i Johan Nordlander-sällskapets styrelsemöte. Trött förvisso men ibland så glimmade det till med en träffsäker replik. Det var aldrig tråkigt i Tuulis sällskap!

Tuuli föddes 1942 i Helsingfors i ett tvåspråkigt hem. Efter några år i Karelen flyttade familjen 1946 till Sverige. Mot denna bakgrund är det inte så egendomligt att språkliga möten och översättningar kom att intressera och inspirera henne i den akademiska verksamheten. Arbetet med doktorsavhandlingen påbörjades i Uppsala. Hon har berättat att den egentligen skulle ha handlat om sydöstsavolaxiska dialekter och borde ha försvarats redan i mitten av 1970-talet. "Men planering

är en sak och verklighet en annan. Till verkligheten hörde att familjen flyttade från Uppsala och så småningom räknade en barnaskara på fyra. Finska dialekter låter sig inte så lätt studeras i rikssvensk glesbygd. Däremot går det att kombinera översättningsarbete med barnomsorg. Det var den praktiska erfarenheten av översättningsarbete som inspirerade mig att ändra forskningsinriktning.” Så säger hon i förordet till den avhandling, *Finska participattribut i svensk översättning*, som försvarades vid Uppsala universitet i maj 1986. Den handlar om finska nominalfraser av typen *jatkuvassa kosketuksessa* ‘i ständig kontakt’ och *pysähtynyt maa* ‘ett stagnerat land’ och utgör – inte oväntat – en utomordentlig arbetsprestation som initierat belyser en mängd aspekter inom området översättning.

Översättningstemat återkommer sedan i en rad artiklar i samlingsverk, exempelvis i skrifter från många VAKKI-seminarier och i den festskrift som kollegan Astrid Stedje mottog 1994 (*Sprache als lebendiger Kulturspiegel*). Med tanke på den nu i pressen pågående diskussionen om *hen* (finska *hän*) ‘han/hon’ och dess eventuella etablering i svenskan, fäster man gärna uppmärksamheten på Tuulis omfattande studie *Finskan gör större skillnad på folk och få än på hon och han* (1997). I slutet av boken stannar Tuuli upp inför frågan hur titeln på boken egentligen skulle översättas till ett språk med ett könsneutralt *hän*. Ett förslag vore *Ihminen tai eläin on suomen kielesä tärkeämpi kuin sukupuoli* (‘Människa eller djur är viktigare än kön i finska språket’), alternativt – utifrån ett förslag från kollegan Raija Kangassalo – *Onko ihmisellä ja elikolla suomessa suurempi ero kuin ukolla ja akalla?* (‘Är det i finskan större skillnad på människa och få än på gubbe och gumma?’). Översättning är svårt, och kräver en skapande fantasi.

När Tuuli kom till Umeå drogs hon snabbt in i den tvärvetenskapligt arbetande kretsen kring professorerna Egil Johansson och Sten Henrysson, varvid de nordliga minori-

tetskulturerna kom att uppta mycket av hennes forskningsintresse. Från denna del av hennes verksamhet återfinner man viktiga bidrag, såsom en arbetsrapport om samisk kyrko- och undervisningslitteratur i Sverige (1987, 2 uppl. 1988), en utgåva av en elevmatrikel från Jokkmokks lappskola 1732 (såsom utgivare tillsammans med Anita Alm och Sten Henrysson) och en rapport om finska böcker i sameundervisningen i Torne och Kemi lappmarker före 1850 (1990). Här skall också nämnas en uppsats om de svenska lappmarksprästernas insats för kyrko- och undervisningslitteraturen på samiska före 1850 (1987), en studie av Pehr Högströms syn på samerna (1995), en artikel som handlar om hur man såg på samerna i svenska 1700-talsdokument, en analys av språket i Theophilus Grans och Jonas Hollstens berättelser från Jokkmokk (båda 1999) samt en uppsats om de samiska språkkonferenserna 1743 och 1744 (2001). Det rör sig i många fall om utgivning av viktiga källskrifter men också om djupt penetrerande studier av en forskare som hade förmågan att i yttersta detalj utreda problem utan att för den skull någonsin förlora de stora linjerna – de övergripande perspektiven finns alltid med i det som Tuuli skriver!

Tuuli var även en mycket engagerad och energisk lärare – inte heller i det avseendet sparade hon på krafterna. Betydelsen av väl förberedd undervisning och genomtänkt handledning pläderade Tuuli ofta – och kraftfullt – för i olika sammanhang. Hon gjorde stora insatser som undervisande universitetslektor, och jag har genom åren stött på många studenter som kommit ihåg henne som den omtyckta lärare hon var.

Universitetet har emellertid också en tredje uppgift, nämligen att samverka med det omgivande samhället. Detta hann också Tuuli med. Hon var som sagt i 10 år Johan Nordlander-sällskapets mycket uppskattade redaktör; hon tog över denna uppgift från och med det nya millenniets första häfte.

Kompetent och utan att sky någon möda lotsade hon artiklar på stundom mycket divergerande språk- och stilnivåer genom den redaktionella processen. Det var tryggt för mig att få henne till efterträdare. Under hennes tid utkom häftena utan de förseningar som tidigare ibland funnits. Hennes arbete som redaktör väcker den största beundran.

Men i ett ögonblick som detta minns man förstås allra mest människan Tuuli Forsgren. Tuuli var i allt hon företog sig samvetsgrann – och oerhört energisk; i hennes ordbok fanns knappast ordet *halvhjärtad*. Hon var en sällsynt rättfram människa som sade sitt hjärtas mening, ofta mycket träffsäkert men aldrig sårande. Ty – Tuuli hade ett mycket gott hjärta. Jag hade många samtal genom åren med henne, många gånger lättsamma samtal, under de senare åren mer allvarsamma. Dessa samtal förstärkte hos mig bilden av en oerhört varm och omtänksam medmänniska. Det är så vi kommer att minnas henne.

Lars-Erik Edlund

Tuuli Forsgrens Minnesfond

Styrelsen för Johan Nordlander-sällskapet har vid sammanträdet den 28 maj 2012 beslutat inrätta *Tuuli Forsgrens Minnesfond*. Grundplåten i fonden består av de medel som insamlades i samband med Tuuli Forsgrens begravning i april 2012. Från fonden skall utdelas stipendier och priser till i första hand studenter på avancerad nivå som arbetar med finska, meänkieli eller samiska utifrån olika perspektiv och från skilda disciplinutgångspunkter. Företrädesvis kan studenter vid norrländska lärosäten komma ifråga. I andra hand kan även studenter på högre nivåer (doktorandnivå, licentiandnivå) komma ifråga. Medel kan dessutom utgå till lokalforskare som arbetar inom nämnda områden. Ambitionen är att utdelning skall kunna ske en gång per år.

De som önskar hedra Tuuli Forsgrens minne kan stödja fonden genom en insättning till Johan Nordlander-sällskapets PlusGirokonto 439 25 05-6 (*Minnesfonden*).

Margit Wennstedt in memoriam

Foto: Helga Wennstedt.

Margit Wennstedt föddes 1923 i Degerbäck ett par mil utanför Umeå men redan året därefter flyttade familjen till byn Flurkmark. På somrarna återvände man dock till Degerbäck, och det var också där Margit tycktes ha sina djupaste rottrådar. Margit talade exempelvis ofta om hur hon i sex-sjuårsåldern vallade korna på skogen i Degerbäck. Till Sävarbyn Bodbyn flyttade familjen sedan i trettioalets början.

Margit var studiebegåvad, och detta intresse tog henne ut i världen. På 1940-talet läste Margit på Bibelinstitutet i Uppsala och på folkhögskolan i Solvik i norra Västerbotten, och hon tog realexamen som privatist. Hon hann också med att vikariera som småskollärare i bland annat Norra Tresund uppe i Vilhelmina och i Rismyrliden. Till Uppsala återvände hon sedan för att på två år läsa in sin studentexamen som hon tog 1952.

Hon gifte sig 1953 med polismannen Erik, och familjen slog

sig efter några år ner på Teg i Umeå. Familjen – så småningom utökad med tre barn – tog nu mycket av hennes tid, men hon skrev in sig vid det då nygrundade universitetet i Umeå 1966 och läste där bland annat tyska. Hon tog så småningom en fil. mag.-examen. Margit vikarierade också alltemellanåt som lärare, t.ex. några år vid Solvik.

Efter en svår bilolycka i februari 1971 fick hon tillbringa fem månader på sjukhus. Hennes yrkesliv tog nu en ny vändning när hon anställdes vid dåvarande Institutionen för nordiska språk vid Umeå universitet där den då tämligen nytillträdde professorn Sigurd Fries ledde verksamheten. Med honom och med hans medarbetare – bland andra docent Gudrun Utterström, universitetslektor Roland Otterbjörk och undertecknad – kom hon att samarbeta mycket under sin tid vid institutionen, och även därefter fortsatte kontakterna med institutionen.

Här togs från första början hennes utomordentliga förmåga att tyda gamla handskrifter i anspråk. Hon kom bland mycket annat att arbeta med boken *Släktnamn i Umeå 1622–1820 samlade och utgivna av Kungl. Vetenskapssamhällets personnamnskommitté* (Anthroponymica Suecana 10), utkommen 1984. Detta är en noggrann dokumentation av det framväxande släktnamnskicket i den nyanlagda staden Umeå, och visar hur detta sedan utvecklades under den följande tvåhundraårsperioden. Margit ansvarade för huvudparten av manuskriptet, som präntades med hennes lättlästa och mycket karakteristiska piktur.

Ett storverk där hon hade hela ansvaret är utgåvan *Pehr Stenbergs Umebeskrivning* (Skrifter utg. av Johan Nordlander-sällskapet 10; Umeå 1987). Pehr Stenberg (1758–1824) tjänstgjorde som präst på Backen, Umeå, och uppvisade – som så många av samtidens präster – en palett av intressen. Han sammanställde en numera utgiven ordbok, en lefvernesbeskrifning – som förhoppningsvis snart kommer att publice-

ras – men också en mycket detaljerad topografisk beskrivning, egentligen en kartbeskrivning även om nu kartorna inte längre finns. Det var alltså detta sistnämnda arbete Margit åtog sig att utge, och hon gav sig inte förrän utgivningen var i mål. Inte minst registren, främst det rika sakregistret, är av största värde. Jag minns väl när Margit och jag överlämnade ett av de första exemplaren till några representanter för Stenbergs födelseby Stöcke strax söder om Umeå. Det var en stor dag i Sällskapets historia.

Denna hennes utgåva är en betydande arbetsprestation, och uppmärksammandes givetvis en hel del. För denna utgivning men också för sitt tidigare arbete med släktnamnsboken belönades Margit 1987 med Kungl. Skytteanska Samfundets pris.

År 1999 utkom den betydelsefulla utgåvan *Folkliga växtnamn i Västerbotten samlade av Gustav Fridner* (Skrifter utg. av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Serie E, Växtnamn 2) för vilken Sigurd Fries, Jan Nilsson och Margit Wennstedt ansvarat. De fina blyertsteckningarna i boken är utförda av Margit.

Hon biträdde även Sigurd Fries i samband med utgivningen av Carolus Linnæus' *Iter Lapponicum*. I inledningen till utgåvans del 1, *Dagboken*, som trycktes 2003, kan man läsa att Margit utfört en granskning av besvärliga textställen i dagboken – och det finns en del sådana, ty Linnæus' handstil är allt annat än lättläst.

Hon sammanställde även mellan åren 1976 och 2004 en viktig ordsamling från hembygdens Sävar. Ordsamlingen som omfattar cirka 9000 sedeskort förvaras vid Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM). Det är, tack vare de goda språkexemplen och de sorgfälliga morfologiska uppgifterna, en synnerligen värdefull samling.

Margit var en rikt begåvad människa med vidsträckta intressen, också konstnärliga. Hon målade tavlor hela sitt liv – helst oljemålningar – och hon skrev dikter. Margit vistades i

naturen så ofta som möjligt, och det är inte förvånande att naturmotiven många gånger fångat hennes intresse. År 2004 utgavs hennes diktsamling *Skiftningar och skuggor* som funnits tillgänglig i en del av stiftets kyrkor.

Till detta kom hennes stora musikaliska intresse: hon spelade piano och sjöng i flera körer. Redan på 40-talet ledde hon en blandad kör med ett tjugotal medlemmar i Bodbyn.

Margit tillhörde Johan Nordlander-sällskapet alltsedan starten 1979 och gjorde sällskapet många värdefulla tjänster. Hon skapade sålunda de uppskattade handritade diplom som i början utdelades till varje ny ständig ledamot. Hon tecknade också vinjettbilden som fanns i de första årgångarna av *Oknytt*. Och så var hon som sagt ansvarig för Stenbergs-utgåvan 1987.

Margit Wennstedts långa arbetsdag ändades i slutet av september 2011 men minnet av en medmänniska som alltid ställde upp, både i sitt jobb och privat, lever kvar, alldeles som minnet av en som aldrig skydde någon möda i det hon företog sig. Det är ett privilegium att ha fått lära känna en sådan mångsidig människa.

Lars-Erik Edlund

Lars Ericsson in memoriam

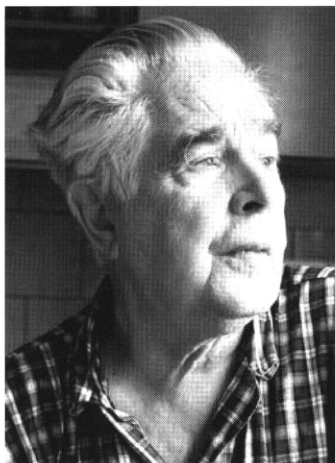

Foto: Lisa Wallbäcks.

Lars Ericsson föddes i medelpadiska Stöde 1930 som den äldste av åtta syskon. Han började tidigt som springpojke på Konsum Kärfsta, och en stor del av hans liv kom att präglas just av Kooperationen.

Genom familjens engagemang i nykterhetsrörelsen kom Lars att läsa vid folkhögskolan Wendelsberg utanför Göteborg, en folkhögskola som hade grundats av IOGT-NTO i början av förra seklet. Här lades säkerligen grunden till Lars' mycket passionerade, och livslånga, intresse för bokliga studier.

Efter studierna tog han jobb inom Kooperationen: först i Köping, sedan i Västerås, där han träffade sin blivande livspartner Ingrid Wallbäcks, från Vallsta i Bollnäs. Sonen Lars Wallbäcks har i några minnesord talat om att faderns engagemang i Kooperationen tog honom på en "Nils Holgersson-lik resa till Domusvaruhus över hela landet". Den kooperativa

resan gick via Västerås till Hofors, Huddinge, Kiruna och Linköping, och förde honom till sist till Umeå.

Fram till 1978 dominerade Kooperationen helt Lars' liv. Detta år drabbades han emellertid av den första i en serie hjärtinfarkter. Lars fick nu söka sig nya vägar i livet; han tog chansen att fördjupa sina studier och började läsa kurser vid universitet. Det var folkrörelsernas historia, men även lokalhistoria mer i allmänhet, som främst upptog hans intresse.

Jag medverkade själv i en lokalhistorisk kurs i början av 1980-talet där Lars var en av de mest engagerade studenterna. Han lade här fram en uppsats om *En räkenskapsbok från Stöde kyrka 1501–1534* (1982–83). Uppsatsen *Hoppets här och Medelpads nykterhetsförbund 1876–1912. Ett bidrag till kännedomen om en nästan bortglömd folkrörelse i Medelpad* tillkom senare, år 1989. Till detta senare tema återkommer han sedan i artikeln "Hoppets här. Anonyma absolutister" (i *Studier och uppsatser. Härnösands stiftshistoriska sällskap* 4, 1994, s. 98–105). Bland hans studier kan också nämnas den noggrant utförda inventeringen av gårdarna runt Storberget i hembygdens Stöde (se <http://www.stodehembygd.se/storberget.html>; hämtad den 15 maj 2012).

Det blev genom åren även en hel del bidrag i *Oknytt*. Lars' första artikel (i 3–4 1983, s. 26–28) behandlar ett unikt fynd av mässhake från Stöde, en annan prästkappan som brudgumsplogg samt bondbröllop i äldre tider i Delsbo (i 3–4 1995, s. 67–72, jfr även Nils-Arvid Bringéus' uppsats i samma häfte av *Oknytt*). I ett sammanhang (3–4 1987, s. 44–54) skriver Lars om Anders Pålsson från Ulfsjön i Stöde – "ett Guds barn i Finnmarken" –, i ett annat (1–4 1999, s. 116–120) uppmärksammar han förhållandet att svensk korrespondensundervisning 1998 fyllde 100 år. Lars hade ofta en förmåga att se större sammanhang i detaljen, vilket ger hans bidrag ett ytterligare värde.

Lars var i sig ett enmansuniversitet som läste mycket, och

som dessutom kom ihåg det han läste. Han knöts i början av 1990-talet till *Norrländsk uppslagsbok* där han kom att bli en av de mest engagerade medlemmarna i redaktionens arbetssekretariat. I denna egenskap föreslog han en hel del uppslagsord som skulle medtas i uppslagsboken, han gick igenom åtskilliga årsböcker, landskapsböcker samt *Svensk uppslagsbok* (50-talsupplagan) på jakt efter relevanta uppslagsord, han gav goda uppslag till de faktarutor och citat ur äldre källor som vid tillkomsten av *Norrländsk uppslagsbok* var en innovation, och – inte minst – han läste inkomna artiklar och kompletterade dem på ett konstruktivt sätt.

När hustrun Ingrid pensionerades flyttade Lars tillsammans med henne till Bollnäs där de fick bättre möjligheter att umgås med barn och barnbarn. Det var också här Lars en marsdag 2012 slutade sina dagar.

Från 1980-talets början fram till avflyttningen till Bollnäs stod jag i nästan ständig kontakt med Lars. Hans beläsenhet var imponerande, han hade ofta detaljerade kunskaper inom vitt skilda områden, och inte minst i arbetet med *Norrländsk uppslagsbok* var detta – som man lätt kan förstå – en stor tillgång för redaktionen. Jag minns honom dessutom som en engagerad och lojal stödjepunkt för Johan Nordlander-sällskapet, ja reellt var han ett brohuvud för sällskapet ner mot bygderna i södra Medelpad och Hälsingland. Tillsammans med Lars Thomasson belönades han 1991 med Johan Nordlander-sällskapets pris.

Lars Ericsson var en mycket generös människa, både med sin tid och med sitt engagemang. Vi minns honom med den största tacksamhet!

Lars-Erik Edlund

ÅKE SANDSTRÖM

Pehr Stenberg och holmöborna

Prästmannen Pehr Stenberg (1758–1824) växte upp under enkla förhållanden på en bondgård i kustbyn Stöcke söder om Umeå. Efter universitetsstudier i Åbo blev han år 1792 komminister i Umeå stad, och från 1804 fram till sin död komminister i Umeå landsförsamlings kyrka på Backen. Vid sidan av sina befattningar gjorde han framsynta noteringar av natur- och kultur-geografisk art, och han upptecknade dialektala ord och uttryck bland traktens allmoge, det senare utgivet som *Ordbok över Umemålet* av Gusten Widmark 1966. Pehr Stenberg kom genom sina intressen vid sidan av prästyrket att lämna betydelsefulla bidrag till Umeabygdens historia och språkförhållanden. Detta har redan många gånger uppmärksammats, nu senast i ett specialnummer om honom i museiskriften *Västerbotten* 4/2011.

Bland Pehr Stenbergs ännu opublicerade manuskript finns hans självbiografiska "Petter Stenbergs Lefwernes beskrifning. Af honom sjelf författad på dess lediga stunder", förvarad i original vid Kungl. biblioteket i Stockholm. Det rör sig om ett verk på drygt 4700 handskrivna sidor och som ger nutidens människor möjlighet att förflytta sig rakt in i 1700-talet. I dessa memoarer berättar han också om resor till Holmön, en skärgårdsbygd belägen en dryg mil ut i Kvarken och med på den tiden åtta bondgårdar, tre soldattorp och längst i söder fyrplatsen Holmögadd.

Pehr Stenberg blev med åren väl förtrogen med holmöborna och deras vidsträckta övärld. I ännu en diger handskrift av hans hand, "Charta beskrifning öfwer Ume elf och Skärgård

[...] upprättad år 1800" och utgiven som *Pehr Stenbergs Umebeskrivning* av Margit Wennstedt 1987, ger han en huvudsakligen topografisk beskrivning av Holmöarna. Inför denna färdades han kring i roddbåt iakttagande natur- och kulturförhållanden i en trakt präglad av genuint skärgårdsliv men också drabbad av ständig och obeveklig "uppgrundning" – med dagens terminologi *landhöjning* eller strandförskjutning. Pehr Stenberg tycks här framför allt ha intresserat sig för tidens rodd- och segelleder för sjöfarten, samt för ankringsplatser och alla förrådiska grundklackar, som alltså är så typiskt för trakten. I inledningen till sin "Charta beskrifning" avslöjar han sitt första eller egentliga syfte med handskriften: "Wi hafwa wäl Chartor och Sjökort; men få äga den fullständighet och noggrannhet som wederbör", således för Stenberg målet att verka för en bättre sjökarta över hemsocknens kuster och skärgårdar än vad som fanns att tillgå på den tiden. Ett delmål var nog också att föreslå farleder och natthamnar för tidens seglande "linjeskepp", "kanonslupar" och "haxar". Stenberg, som också var botaniskt intresserad, passade samtidigt på att belägga och i många fall även samla in sällsynta växter.¹

En faktor som underlättade Pehr Stenbergs vistelser ute på Holmöarna var, att han genom sin mor hade släktingar som var bosatta här, likasom i Ytterboda by på närmaste fastland och en farbror i Ratan ett par mil längre norrut efter kusten. På dessa platser och hos invånarna i Osnäs by, som var holmöbornas allra närmaste grannar på fastlandet, var det ofta nödvändigt att få härbärge eller på annat sätt handräckning i resorna till och från Holmön – i synnerhet vintertid.

Pehr Stenbergs mor var Anna Eriksdotter (1732–1820), född och uppvuxen på den bondgård i Stöcke där också Pehr växte upp. Hennes far – och alltså Pehrs morfar – var bonden Erik Matsson, född 1695 i Obbola men sedan hemmansägare på gården i Stöcke fram till sin död 1780.

Pehr Stenbergs far var Erik Pehrsson (1733–1811), född i näraliggande Ström, där också Pehrs farbror Lars (f. 1742) växte upp. Denne tog sig sedermera släktnamnet *Ström* efter hembyn och blev "besökare", därefter "uppsyningsman" vid sjö-tullen i Ratan (1784–88), och sedan "tullskrivare" i Nedertorneå, där han avled 1809.

Kvar i Obbola bodde morfadern Eriks äldre bror Olof Matsson Liljeblad (1683–1764). Han var farfar till Margareta och hennes sju år yngre syster Britta Matsdotter, också uppvuxna i Stöcke. Båda systrarna – och således Pehr Stenbergs tremänningar, 15 respektive åtta år äldre än han själv – gifte sig 1767 resp. 1771 till Holmön.

Margareta Matsdotter (1743–1809) var gift med bonden Johan Eriksson (1744–1805) på gården *Jan Ers* (Holmön nr 4) centralt belägen i byn, och det var på deras gård Pehr Stenberg vanligtvis tog in vid sina besök i Holmön. Ett av barnen här var Johan Johansson (f. 1776), och det var han som seglade ut med Stenberg i samband med bonden Johan Johanssons (på nr 6) sjukdom och död hösten 1801, se nedan!

Britta Matsdotter (1750–1830) var gift med den nyss nämnde bonden Johan Johansson (1748–1801) och alltså bosatt på gården *Joars* (Holmön nr 6). Deras äldste son hette också Johan Johansson (f. 1778) och var den femte eller sjätte generationen söner på samma bondgård med just detta namn, väl därav också gårdsnamnet *Joars* efter hemmansägaren här.²

I Pehr Stenbergs "Lefwernes beskrifning" finns en innehållsrik berättelse om en holmöresa han gjorde senhösten 1801, föranledd av nämnde *Joars*-bondes svåra sjukdom. En ordagrann återgivning av den resan, där särskilt hemresan ombord i "stora båten" från Holmön till Umeå blev äventyrlig, har jag tidigare publicerat i boken *Slupen och Stora Fjäderägg* från år 2000.³ Ett kort utdrag från samma reseberättelse återger jag ändå här, då det där framgår något om hur Pehr Stenbergs förhållande till holmöborna var, eller här mer speci-

fikt till deras matvanor. Men det var likväl hans tremänning Brita från Stöcke som var husmor på Joars vid tillfället:

Dagen efter [Johan Johanssons död] ämnade jag wäl resa hem; men det war så häftig storm, att ingen wågade sig ut på Qwarcken; hwilken fortfor alla dagar med samma häftighet, ehwad wäder det än blåste. Emedlertid bodde jag i samma gård, och hade säkert mått där ganska wäl, om de hade haft sådan mat som jag hade kunnat äta. Maten war visst icke dålig; till deras heder måste jag ärkänna, att där war mat både god och nog; men han war icke så lagad, att min mage kunde den fördraga; utan i största wälwilja lagade de allt så flottigt, fett och mägtigt, att det war mig omöjligt, att förtära något synnerligt deraf, åtminstone förmådde jag aldrig att äta mig mätt, och till slut war jag af denna orsak ibland mycket hungrig, ändock maten stod på bordet till öfwerflöd. Nu att sjelf något anordna om mat tillredningen war jag alldeles icke wan, och kunde de således icke eller; utan jag feck hafwa det, som jag hade det, och bärga mig dermed, som jag kunde, så att jag till slut började att högelingen längta, att snart slippa derifrån. Wäl kunde jag någon gång säga till, att de icke skulle laga maten så alltför fet; men de ansågo det förmodeligen wara sin heder för mig, om icke allt skulle flyta i kläckt smör, flott och grädde, så att de på dessa få dagar förödde så mycken mat, som säkert hade warit wäl tillräcklig åt mig i 14 dagar.

Så att deras tänkesätt och sinne om den bästa maten måtte hafwa warit den samma som pojkens, då han frågte: hwad Kungen åt om fet- eller hwit Tisdag? Då han swarade: bara flott må du weta.

I Ytterboda hade Pehr Stenberg i stället en moster Ingeborg Eriksdotter (1727–1809), som var fem år äldre än hans mor

hemma i Stöcke. Ingeborgs make var soldaten Jonas Zakrisson (1732–1805), vilken först bortåt 20 år (från 1755) vidmakt-höll roten nr 77 *Hellman* i Brån men från 1774 och ännu många år roten nr 114 *Wacker* i Ytterboda. Deras ende son som nådde vuxen ålder var Nathanael Jonsson (f. 1768) och alltså Pehr Stenbergs kusin, vilken sedan under tagna släktnamnet *Boström* blev "strandfiskare" i Ytterboda.⁴

I samband med den äventyrliga holmöresan hösten 1801 måste Pehr Stenberg lämna kvar sin lilla hästdragna "chaise" i Osnäs inför överfarten med båt till Holmön. Lyckligt återbördad till Umeå sju dagar senare, dit han medföljt en grupp holmöbor i "stora båten" på väg till landskyrkan för att begrava den avlidne Johan Johansson, återvände han till Osnäs för att hämta hem sin vagn. Också nu inträffade en komplikation, här vid det s.k. Vadet över Sävarfjärden nära Ytterboda:

Så feck ofta en Prestman slita ondt och mera än en gång wara i lifsfara så till sängbudes för intet. – Min i Osnäs qwarlämnade Chaise feck jag wäl hem; men dess fotlåda hade i Säfwär fjerden blifwit lös och flutit bort, där wattnet, när man kör deröfwer på dess botten, ofta går öfwer hjulnafwen; när is blef fants lådan, och jag feck henne igen. (Ur 7:e boken, s. 471.)

I sin levernesbeskrivning berättar Pehr Stenberg om ett antal holmöresor som har mycket mer att berätta om honom själv, holmöborna och tiden. Här nedan återger jag några sådana färder ut till Holmön, alltid via byarna Ytterboda och Osnäs på fastlandet, och som han själv framställt resorna i sina memoarer.⁵

Den holmöresa med Pehr Stenberg vi känner äldst genomförde han i februari 1778, och den färden innebar ganska säkert också hans allra första möte med ön. Nu besökte han öborna för att "viaticera", dvs. genomföra ett slags djäkne-

gång med föresatsen att tiggas ihop pengar inför förestående universitetsstudier i Åbo.⁶ Stenberg var nu på sitt 20:e levnadsår och nådde Holmön genom att slå följe med ortsbor på hemfärd från en kyrkhelg i landförsamlingens kyrka på Backen. Resan skedde inte heller den här gången utan besvär. Hela sällskapet måste ta in för natten i gårdar i Ytterboda. Mörker och nysnö lade hinder i vägen för fortsättningen.

Uppbördsresa i februari 1778

Under det jag då var hemma rådde mig min föräldrar till at af Magistern begära låf, att få fara till *Holmön* at viaticera medan Qwarken war tillfrusen. Det feck jag ock låf till och reste Kyndelsmässo tiden dit med Kyrkofolket som foro hem ifrån Kyrkan. Om qwällen kommo wi till Ytterbodan, hwarwest jag sökte up min moster som war gift med en soldat wid namn Wacker, hwarest jag hade mitt natt logement och blef ganska wäl unfägnader. Om mårgonen gack jag litet förut till *Ostnäs* och expedierade den byn förr än mina rese Cammerater kommo efter, hwilka jag sedan följde öfwer Qwarken.

Hela det dygnet, som jag war i Holmön snögade och yrde det mycket. Och här såg jag något nytt, som jag aldrig sett förr, nämligen wäderqwarnar, som då gingo med full fart.

Dagen efter måste jag då gå helt allena öfwer Qwarken i owägat före, så at jag måste wada i snön till tjockbenet; hon är 1 mil bred men lycka war at det war opp-ljust och utstakader wäg. Och til qwällen kom jag åter till YtterBodan, hwilken by jag ock i hast expedierade. Hos min moster tilbragte jag åter natten och hade til säng Cammerat hennes enda lilla son, min Cousin, som dagen därefter lärde mig fånga harar med snaror. Och sedan marcherade jag, utan at stanna, genom Täfte och Tafle Byarna till Staden igen. (Ur 2:a boken, s. 290.)

Att Holmöns många väderkvarnar blev en överraskning för Pehr Stenberg är tänkvärdt och antyder, att på andra håll i socknen användes nästan bara de betydligt enklare bäckkvarnarna.⁷ På Holmön fanns i stället åtminstone 6-7 väderkvarnar varav flera uppsatta redan på 1600-talet. Stenbergs långa promenad hem från Holmön till Umeå stad, en sträcka på drygt tre mil i delvis ovägat före, föreföll däremot inte som någon märkvärdighet. Moster Ingeborg på soldattorpet i Ytterboda fanns dock tillhands och gav ånyo härbärge åt sin systerson från Stöcke.

I Ytterboda infann sig Pehr Stenberg också i oktober 1784, nu på återresa från sin farbror Lars Ström vid tullstationen i Ratan. Kusinen Nathanael i Ytterboda, som nu blivit 16 år, omtalas också den här gången liksom mostern och hennes man. Denne var nu 52 år och nyligen pensionerad efter nästan 30 år som indelt soldat underställd Umeå kompani.

Åtterresan

Jag red då om dagen till Säfwar, och derifrån sedan, efter undfängen wägwisare, till Ytterbodan, till min Moster, som blef ock mycket glad öfwer min ankomst. Där förblef jag hela följande dagen. Hon war gift med en Afskjedat Soldat wid namn Jonas Wacker. Deras Son Nathanael, som sedan kallade sig Boström, war icke hemma utan ute i skärgården at fiska, och som jag hade mycket lust at råka detta mitt Syskonebarn; så fölgde jag Morbror dit; under det wi i vägen sågo på några fiske bragder och fingo något litet fisk här och där. Emot hafs bandet träffade jag min Cousin och hans kammerat, som hade fått någorlunda braf fisk. Han war nu blefwen nästan fullväxt. I det wi råktes och hälsade på hwarannan, så förtröt det mig något at han ej tog af sig mössan; och undrade på, at icke han hade lärt bättre, icke heller sade hans far något härom. Kanske ock denna förtrytsamhet

härörde af något litet äre begär hos mig. Dock teg jag och låddes ej märka något.

Dagen efter som war den 15, reste jag därifrån till Staden. [...] Under vägen, fant jag huru hjerteligen min Moster hölt utaf mig. Jag hade wäl flera gångor förut af flera omständigheter funnit det samma, men dock nu mäst; ty som jag i släden satt straxt framom henne, så tog hon mig så hjerteligt i hwilket ej annat kunde än glädja mig. (Ur 5:e boken, Octobris 1784.)

Knappt 20 år senare, eller i mitten av mars 1804, miste kusinen Nathanael (36 år) livet i en dramatisk säljaksolycka, om vilken man ännu talar i Ytterboda och näralliggande kustbyar. Tillsammans med tre jaktkamrater blev han i storm förd ut i havet av ett stort isflak och återfanns sedan aldrig mer. Utrustningsdetaljer från båtlagets stora sälfärdsbåt, vilken så småningom återbördades till Ytterboda av två överlevande i jaktlaget, finns dock alltjämt i behåll vid Holmöns båt-museum.⁸

Vintern 1779 besökte Pehr Stenberg på nytt Holmön, och han tog som vanligt in hos tremänningen Margareta och hennes make Johan Eriksson på gården *Jan Ers*. Stenbergs ärende den här gången tycks dock ha varit Margareta själv, som drabats av psykisk ohälsa.

Sinnes swag

Detta året hade Johan Erickssons hustru Margareta i Holmön blifwit sjuk och tillika rörd till sina sinnen, hwilket mycket rörde mig, hälst jag wäl kände henne, war litet slägt med henne, och hade qwarter hos henne när jag war där i byn; derföre bad jag ofta Gud, at han, om han fant det för godt willa gifwa henne sitt förnuft igen och för-hjelpa henne till hälsan. (Ur 2:a boken, s. 365.)

I februari 1785 företar Pehr Stenberg ännu en resa till Holmön, nu i sällskap med en "Wäst Göte" med syftet att få ihop nya respengar inför studierna i Åbo. Men den här gången bor han – jämte kamraten – hos bonden Nils Pehrsson på gården *Håkars* (Holmön nr 1).⁹ Bondens hustru Margareta Mickelsdotter (1733–1809) är, i likhet med systrarna Margareta och Britta på gårdarna Holmön nr 4 och 6, också inflyttad holmöbo, nu från Obbola by. Men också i Obbola hade Pehr Stenberg släkt, enligt egen utsago till och med "slägtingar i alla fyra gårdarna".¹⁰

Holmöresa

I slutet af Månaden [Februarii] företog jag en resa till Holmön i samma ärende som den förra till Obola. Till rese sällskap hade jag en Wäst Göte, som tycktes vara en beskedlig karl och togo wi härbärke på ett och samma ställe hos Nils Pehrs son. Hans upförande war ganska sedligt och beskedligt. Hans namn har jag förglömt. Han brukade hwar qwäll och mårgon hålla bönen, som wist är wackert; men jag för min del tyckte at det såg något tilgjort ut, at på främmande ställen falla på knä och hålla sin bön för sig sjelf, åtminstone så war det icke efter mitt tycke; ty om jag wille hålla bönen och hafwa någon nytta af bönen; så wille jag wara helt allena; men i andras närwaro blefwo altid mina tankar störda, ja sjelfwa farhågan, at af någon blifwa öfwerraskad, gjorde at jag störedes i mina tankar; Förmodeligen härrörde sådant af wana hos mig, som så mycket hade bodt ensam. Af samma grund torde åter hans bön wara lika så alfwarlig och upriktig och för honom af samma nytta, eftersom han dageligen war wan dermed. Af denna Wästgöten feck jag höra at min wän Moses Staal hade blifwit Prest i Westergyln.¹¹ Hwad min resa angick, så aflopp den efter önskan i anseende till mitt ärende. (Ur 5:e boken, s. 150.)

Att med hjälp av några få partier ur Pehr Stenbergs "Lefwernes beskrifning" ge en rättvis bild av memoarförfattarens personlighet är givetvis omöjligt. Genomgående i hans berättelser från Holmön, och resorna till och från, framgår ändå släktens stora betydelse för honom, och hur han på ett tydligt naturligt sätt på den tiden kunde ta in hos mer eller mindre nära bekanta som bodde där han för närvarande befann sig. Någon ännu levande muntlig tradition om Pehr Stenberg och hans aktiviteter ute på Holmöarna lever däremot inte kvar bland de i övrigt så folkminneskunniga öborna.

De här redovisade partierna ur Pehr Stenbergs levernes beskrivning genomgår sedan en tid – jämte övriga delar av hans omfattande memoarer – renskrivning och vetenskaplig behandling inför digitalisering och publicering. En arbetsgrupp vid Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå, under ledning av bl.a. Fredrik Elgh och Göran Stenberg, är engagerad med det stora handskriftsmaterialet. En utgåva av allt detta unika kunskapsstoff ser vi förstås fram emot.

Noter

- 1 Pehr Stenbergs herbarium, med växter också från Holmöarna, berättar Stefan Ericsson om i *Västerbotten* nr 4/2011, s. 61 ff.
- 2 Om Pehr Stenbergs släktingar jämte deras gårdar på Holmön, se Wikström 2007.
- 3 En enklare version av "En resa till Holmön i oktober 1801" (av Pehr Stenberg 1821) publicerades i *Umeå Nya Tidning* 1898, och hos Sandström 1991.
- 4 Om Nathanaels fars efterträdare på roten 114 Wacker berättade jag i *Oknytt*, nr 1–2 1995. – Pehr Stenbergs och kusinen Nathanaels mormor hette också Ingeborg och var dotter till en indelt soldat i Norrmjöle, Umeå lfs.
- 5 Återgivningen av handskriften följer de principer som framläggas av Wennstedt 1987, s. XI.
- 6 Hösten 1779 avseglar Pehr Stenberg från Umeå till Åbo för präststu-

- dier. Hans skildring av sträckan Umeå–Stockholm återger jag ordagrant i *Bottnisk Kontakt VIII* (1997).
- 7 Av öns väderkvarnar står en alltjämt kvar på Holmön, om än starkt restaurerad, och en annan är sedan 1920-talet utlokaliserad till fri-luftsmuseet Gammlia i Umeå.
 - 8 Om kusinen Nathanael Boströms olycksfärd under säljakt i mars 1804, skrev jag i *Oknytt*, nr 1–2 2012.
 - 9 Om bonden Nils Pehrsson (1733–1807) på Holmön nr 1, av Pehr Stenberg 1821 beskriven som "Nils Pehrs Gubben, en klok och beskedlig man", berättar också Wikström 2007, s. 12 ff.
 - 10 Strax innan, i Pehr Stenbergs "Lefwernes beskrifning" (februari 1785), berättar han detta beträffande ett besök hos bönderna i Obbola, för att också där "få mig något litet respengar".
 - 11 Ortnamnet *Westergyln*, Västergyllen, är en äldre poetisk benämning på Västergötland. – Måhända här om fadern till den på sin tid kände prästmannen Moses Stahl d.y. (f. 1791), verksam i bl.a. Sörmland.

Ordförklaringar

- expediera*, stöka undan, här om Stenbergs *viaticum*, se nedan!
- fet- eller hvit Tisdag*, numera oftare bara *fettisdag*, där *fet* syftar på all god mat som brukade ätas inför efterföljande fasteperiod.
- fiskebragd*, fiskeredskap, på Holmön oftast om bundna redskap (nät, ryssjor o.d.).
- Kyndelsmässodagen*, tidigare även *Jungfru Marie kyrkogångsdag* o. likn. 40 dagar efter Jesu födelsedag. Mässan firas sedan 1772 söndagen närmast före eller efter 2 februari.
- syskonebarn*, äldre synonym för lånordet *kusin*, < fra. *cousin(e)*.
- sängbud*, besök av präst i hemmet hos en sjuk eller döende, varvid prästen då kunde lyssna till bikt, utdela nattvarden, vara själasörjare m.m.
- Täfte och Tafle*, äldre namn på byarna Täfteå och Innertavle (med Yttertavle) strax norr om Umeå.
- tjockbenet*, vaden.
- undfången*, erbjuden, till *undfå* v. få, erhålla, mottaga. Ordet *undfägna* bjuda, traktera, hör också hit.
- uppbördsresa*, inkasserings-, indrivningsresa, här om Pehr Stenbergs *viaticum*.
- viaticera* (lat.). Seden *viaticum* innebar, att en blivande student efter beslut av sockenstämman kunde vandra från by till by och be om ekonomiska bidrag till universitetsstudier.

Ytterbodan, äldre namn på Ytterboda by, dialektalt även *Boda(n)* bodarna och dativformen (*i*) *Bodöm* < **Bodum*.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- ”Petter Stenbergs Lefwernes beskrifning”. Kungl. Biblioteket, Stockholm.
 – En kopia, transkriberad genom professor Magnus von Platen, Umeå, förvaras vid Forskningsarkivet, Umeå universitet.
 Hans Wikström, Örnsköldsvik, har bidragit med släktutredningar.
 Göran Stenberg, Stockholm, har lämnat synpunkter inför publicering.
 Härmed ett varmt tack till dem båda!

Litteratur

- Ordbok över Umemålet av Pehr Stenberg (1804)*. Utgiven med inledning och kommentar av Gusten Widmark, 1–2. (Skrifter utg. genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala.) Uppsala 1966–1973.
- Pehr Stenbergs Umebeskrivning*, utgiven av Margit Wennstedt. (Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet, 10.) Umeå 1987.
- Sandström, Åke, 1991. En resa till Holmön i oktober år 1801. *Kyrkporten*, nr 2, årg. 19. Jubileumsnummer utgivet av Sävar och Holmöns församling 1991. Sävar.
- , 1995. En berättelse om soldaten Abraham Wacker och hans vistelse under isen. *Oknytt*, nr 1–2 1995, s. 83–84.
- , 1997. Resan till Stockholm 1779. Ur ”Petter Stenbergs Lefwernes beskrifning”. *Bottnisk Kontakt VIII. Piteå Museum 9–11 februari 1996*. Piteå.
- , 2000. En resa till Holmön i oktober 1801. *Slupen och Stora Fjäderägg*. (Skrifter utgivna vid Holmöns båtmuseum, 1.) Umeå.
- , 2012. Han undslapp döden på isen. Om Seglivade Lars’ olycksfärd vårvintern 1804. *Oknytt*, nr 1–2 2012, s. 56–74.
- Umeå Nya Tidning*, 14 och 16 januari 1898. ”En resa till Holmön i oktober år 1801. Ur en f.d. prästmans i Umeå landsförsamling anteckningar”. Umeå.
- Wikström, Hans, 2007. *Holmöns gårdar 1539–1903*. (Skrifter utgivna vid Holmöns båtmuseum, 3.) Umeå.
- Västerbotten*, nr 4, 2011. ”Pehr Stenberg”, med artiklar av Fredrik Elgh, Stefan Ericsson, Claes Börje Hagervall, Göran Stenberg, Ola Wennstedt m.fl. (Utg. vid Västerbottens museum.) Umeå.

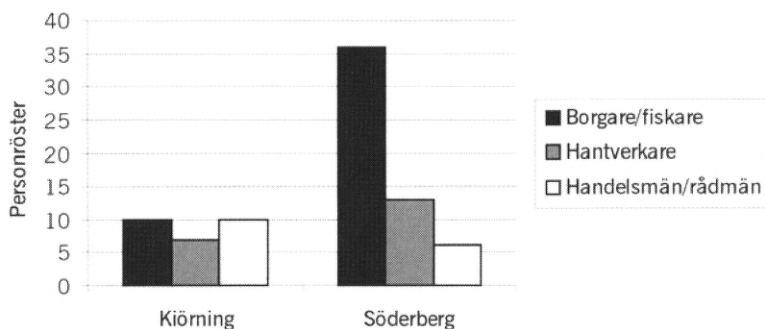
BÖRJE HARNESK

Klass mot klass i Härnösand på 1700-talet

Begreppet klasskamp förknippar säkerligen de flesta med 1800- och 1900-talens industrikapitalism, med revolutioner och strejker, och med arbetarmassor. Någon klasskamp förväntar man sig knappast i små idylliska miljöer som de norrländska småstäderna på 1700-talet. I den här artikeln ska jag likafullt redogöra för en konflikt i 1700-talets Härnösand som mycket väl kan förtjäna titeln klasskamp. Motsättningarna stod mellan stadens tre borgargrupper; handelsmän, hantverkare och fiskare.

Det var vid riksdagsvalet 1771 som de djupgående motsättningarna mellan de tre grupperna tydligt kom upp till ytan. En av huvudpersonerna i konflikten var Matthias Kjørning, som sedan 1757 var borgmästare i staden. Han var uppenbarligen en stark personlighet och hade utsetts till stadens riksdagsman tre gånger tidigare. Vid riksdagsmötena hade han varit mycket aktiv, och som hattanhängare gett sig in i hätska debatter med motståndarna. Vid riksdagen 1769 hade han varit i konflikt med Carl Fredrik Pechlin om ett ärende i sekreta utskottet och, enligt en observatör, gett denne "duktigt på päl-sen". Det hade slutat med att de två "visade tänderna åt varandra".¹

Nu var det mars månad 1771 och återigen var det dags att utse riksdagsfullmäktig. Denna gång hade emellertid ett missnöje, som av allt att döma länge legat latent, nu formerat sig till en opposition. En motkandidat till Kjørning, handels-

Riksdagsvalet i Härnösand 1771. Huvudkandidaternas röster. Källa: Härnösands stadsarkiv, rådhusrättens inneliggande handlingar, vol. F IIa:52, Härnösands landsarkiv.

mannen Jonas Söderberg, lanserades. Han backades visserligen upp av ett litet antal mindre framgångsrika handelsmän, men det var i första hand bland det lägre borgerskapet som oppositionen hade sitt fäste.²

Valdeltagandet var stort, drygt 75 procent bland de 125 röstberättigade, och röstningen slutade med att Kiörning vann över Söderberg, men med mycket liten marginal. För segern kunde han tacka en grupp förmögna handelsmän, som innehade många röster vardera. Vid röstningen tillämpades nämligen inte principen om en man, en röst, utan varje borgare förfogade över det antal röster som svarade mot den skatt han erlade till staden. En stor majoritet av borgarna, framför allt fiskare och hantverkare, röstade emellertid på Söderberg.

Valet överklagades genast av oppositionen, som efter känt mönster hävdade att lag och förordningar inte iakttagits under valproceduren. Flera av borgmästarens sympatisörer hade tillåtits att lämna sina röster trots att de egentligen inte hade rätt till det, sade man. Två av dem var inbegripna i oavslutade konkursmål, vilket borde ha diskvalificerat dem. Två han-

delsmän hade fått rösta trots att de var frånvarande, genom att lämna voteringssedlar. Ett sådant undantag fanns visserligen för de botteniska städerna på grund av de stora avstånden, men det gällde bara vid "långväga sjöesor", och nu var det mars månad och isen låg ännu tjock.³ Några av Söderbergs sympatisörer påstods också felaktigt ha strukits ur röstlängden.

Det som mest verkar ha upprört sinnena var att borgmästarens svärfar, den förre borgmästaren och numera häradshövdingen Martin Lundeberg, hade tillåtits lägga sina röster på sin svärson. Det ansågs stötande, även om det inte var olagligt. När magistratens rådmän – som alla ställde sig bakom Kjørnings kandidatur – senare försvarade sig, replikerade de att även Söderbergs släktingar (han hade sin far, svågrar och morbröder bland de röstberättigade) hade kunnat göra på samma sätt. Det hade de dock inte gjort, med den principiella motiveringen (som de senare gav) att landets städer, och särskilt de små, riskerade att utnyttjas för särintressen om släktgrupper tilläts använda sina röster för att "formera en pluralitet" vid valen. Tydligt hade Kjørning och hans svärfar brutit mot en fast rotad men oskriven lag. En sista anklagelse gick ut på att borgmästaren i sin maktfullkomlighet inte avstått från att ingripa i beslutsfattandet trots att han var jävig. Bland annat hade han själv uppmanat de oppositionella i äldsteförsamlingen att utan dröjsmål underteckna hans riksdagsfullmakt.

Oppositionen överklagade först valet till landshövdingen. Representanter för hantverkarna och fiskarna spelade framträdande roller och besvärsskrivelserna undertecknades av fem hantverkare och tre fiskare. Landshövdingen underkände deras protester, men de gav sig inte utan vände sig till både KM:t och till borgarståndet som i juni samlades till riksdagen. Då hade redan Kjørning rest till Stockholm, trots att hans status som riksdagsman ännu inte var slutgiltigt avgjord.

Händelserna i Härnösand visar att valkampanjer inte var okända företeelser. Sådana var visserligen inte tillåtna: den kungliga förordningen från 1731 deklarerade att alla "sammanlopp" förbjöds och att borgerskapet skulle "med stillhet samt utan ensidige avsikter ... skrida till valet" och välja en person som "staden" hade nytta av, och i förslaget till valordning vid riksdagen 1771/72 upprepades förbudet mot "rösters värvande".⁴ Principen bakom förbudet från statsmaktens sida var inte att politiskt engagemang och deltagande från de vanliga medborgarnas sida var farligt eller icke önskvärt. Tvärtom förklarade man, som Gunnar Wallin har påpekat, att "medborgarnas politiska intresse och vakenhet var den väl fungerande statens grundval och den fria samhällsdebatten dess nödvändiga förutsättning". Röstvärvning betraktades som ett övergrepp mot individens möjlighet att personligen och på rationella grunder fatta fria beslut, opåverkad av andra. I botten på synsättet låg en "extrem individualism", och mötesförbudet betraktades som – eller åtminstone framställdes som – ett värn för friheten.⁵

Men det var svårt att blunda för existensen av motstridiga klassintressen. Två månader efter valet åtalade stadsfiskalen en medlem av oppositionen, fiskaren Matthias Vedin, för att ha arrangerat "klubbsammankomster". Där hade det förekommit "galenskaper och oskick", och sådana gästbud hade fiskaren inte gjort sig känd för tidigare. Det var ingen slump, menade stadsfiskalen, att de nu ägt rum bara ett par dagar före valet. Vedin nekade förstås till att ha hållit valmöten, men hans försvar var så ironiskt formulerat att det kanske säger något om både konfliktens intensitet och fiskarnas och hantverkarnas självförtroende. Visst hade han förplägat några vänner som kommit på besök, men det var inget konstigt med det. Om stadsfiskalen själv hade infunnit sig "hade han icke heller utgått ofägnad". Om det för övrigt vore förbjudet för en fattig fiskare att bjuda hem vänner och bekanta, så vore det

väl inte heller tillåtet för de rika. Men, som det "icke är obe-
kant att här i staden uti flera förnäma hus på lika sätt skett
stora besök och roliga tidsfördriv ... som otvivelaktigt kostat
husvärden långt mer i jämförande med mitt ringa hus, vill jag
icke tvivla på att fiskalen ... också ställer sådan frikostig hus-
värd till ansvar". Slutligen konstaterade Vedin att inga olag-
ligheter hade bevisats och stadsfiskalen borde näpsas efter la-
gen för att ha missbrukat sitt ämbete, och även ersätta honom
för hans tidsspillan vid rättegången.⁶

Inte bara valmöten tycks ha kommit till användning. När
röstningen skulle inledas hade Lundeberg, borgmästarens
svärfar, klagat på "att tryckta papper om riksdagsvalet blivit
utspridda i staden" som "torde förorsaka skadlig inverkan
hos de enfaldiga". Också när magistraten kommenterade op-
positionens anklagelser nämndes "utspridda papper". Sådana
"ovanliga framfarter" hotade att skada det förtroendefulla
bandet mellan stadens styrelse och borgerskapet. När den nu-
varande tvisten var avslutad borde landshövdingen tillsätta
en utredning, varnade man.

Det är ganska uppenbart att en organiserad kampanj för att
mobilisera hantverkare och fiskare hade föregått valet, med
syfte att göra slut på borgmästarens och handelsmannaelitens
dittills ohotade regim. Lyckades kampanjen? Inte på kort sikt,
för det behövdes hjälp från de partipolitiska intrigerna mellan
hattar och mössor vid riksdagen i Stockholm.

Härnösandsvalet blev ämne för en omständlig debatt i bor-
garståndet, när riksdagen inleddes på sommaren.⁷ Kiorning
hade här både anhängare och motståndare. En deputation till-
sattes, som i sitt utlåtande menade att borgmästarens svärfar
inte hade haft rätt att rösta. Släktskapet var visserligen inte re-
levant, men en häradshövding, en civil ämbetsman, kunde
inte anses ha gemensamma intressen med städernas borgare.
Som häradshövding hade han mot staden ett "opponerat in-
tresse", eftersom han biträdde allmogen, bland annat i tvister

med borgerskapet samt med att formulera deras riksdagsbesvär. De övriga, vilkas rösträtt oppositionen hade ifrågasatt, borde inte heller ha fått rösta. Om man nu drog bort de olagliga rösterna så fick handelsmannen Söderberg majoritet, och borde alltså vara Härnösands rätte riksdagsrepresentant. Kiorning hade dessutom inte agerat oväldigt, utan utövat otillbörliga påtryckningar.

De flesta av ståndets ledamöter instämde i deputationens slutsatser. Några lade också till att Kiorning var en besvärlig figur: han hade varit oppositionell vid det nyligen hållna talmansvalet och då agerat med "fräckhet och hotelser". Kiornings anhängare kunde inte komma fram med mer än ett ganska lamt försvar. De föreslog att både borgmästaren och handelsman Söderberg skulle accepteras som stadens riksdagsmän. Diskussionen slutade efter flera dagar med en omröstning: Kiorning utslöts ur ståndet, dömdes att böta 1 000 riksdaler, och Söderberg togs in i stället, med 72 röster mot 47.

Konflikterna på våren 1771 kom knappast oväntade. Åtminstone sedan några år hade protester mot det man uppfattade som maktfullkomlighet från borgmästaren och magistraten kommit till ytan i staden. Tre år tidigare hade en fiskare och fem hantverkare protesterat mot ett val av extra ordinarie rådman. En av de sex var tröjvävaren Stretenberg, framträdande oppositionsman också vid riksdagsvalet. Protesterna denna gång gällde att inte bara att tobaksfabrikören Lenæus, som vann valet, utsetts till extra ordinarie rådman, utan också stadsbokhållaren Alenius, som kom tvåa, trots att bara en skulle väljas. De fyra menade att borgerskapet därmed hade blivit lurat på ett fritt val. Dessutom påstod de att fiskaren Nordin varit utskickad "såsom ett redskap" att värva röster för Alenius. Det hade de vittnen på, och de stämde fiskaren till rådhusrätten. Magistraten visade ingen större iver att lösa saken, målet uppsköts, men när det till slut behandlades i rätten hade de kärande ändrat sig. De ville inte fullfölja sin talan

mot fiskaren Nordin eftersom de inte ville "hans ofärd söka". Men de krävde att han skulle betala deras rättegångskostnader på 24 skilling kopparmynt. Det gick han med på, vilket väl får anses bevisa att röstvärvning verkligen skett. Rådhusrätten fann uppgörelsen rimlig och lät saken bero.⁸

Vad gällde konflikten?

Men ännu är det inte riktigt klart vad stridigheterna gällde. Bara personfrågor har knappast någon större betydelse för en stor grupp människor om inte deras levnadsvillkor påverkas av utgången. Vad var det som höll samman oppositionen? Något i borgmästarens och rådmännens sätt att styra staden måste ha förenat hantverkare och fiskare, något måste ha övertygat dem om att de var utsatta för orättvisor av något slag. I många andra stridigheter mellan de olika yrkesgrupperna i andra städer är det svårt att få en uppfattning om vilka sakfrågor som stod i centrum för motsättningarna. Den officiella ideologin som proklamerade intressegemenskap inom borgerskapet gjorde det svårt att hävda särintressen, eller för någon kandidat att öppet binda sig för att representera den ena eller den andra samhällsklassen. I Härnösand har vi däremot en ganska god insikt i vilka frågor som drev fram oppositionen mot Kiorning och den handelsmannadominerade magistraten.

I två skrivelser, delvis likalydande, strax efter de här valen, redovisade representanter för hantverkar- och fiskarsocieterna sitt missnöje med de styrande i staden.⁹

De materiella problemen rörde den konkurrens som båda yrkesgrupperna var utsatta för från bönderna på landsbygden. Fiskarnas fångster förminskades av att bönderna trängde sig in på deras vatten, både på norra och södra sidan av staden. De krävde förbud för allmogefiske närmare staden än två mil. Större delen av fiskarna hade ingen annan inkomst-

källa, och bönderna gjorde intrång på deras fiskevatten. Men även flera av stadens handelsmän berikade sig på fiskarnas bekostnad. De hade skaffat sig rätten till flera fiskehamnar och krävde oskäligen avgifter för att bruka dem. Det var nu nödvändigt att KM:t vidtog åtgärder för att inskränka jord- och landägares "omätliga vinningslystnad". Hantverkarnas belägenhet var också svår. På landet fanns ett övermått av sockenhantverkare som betjänade stånds personer och bönder, och stadens hantverkare led så svårt av konkurrensen att de varken kunde försörja sig eller betala sina kronoutskylder. Något måste göras.

Men magistraten gjorde ingenting, eller alldeles för litet. Det "nödlidande och betryck" som hantverkare och fiskare befann sig i hade inte avhjälpats eftersom deras klagomål först måste passera magistratens händer. Det var tydligt att "magistraten och dess ledamöter hade ett olika intresse emot borgerskapet". Ingen förde deras talan vid riksdagarna eftersom "våra medborgare i anseende till parti-agget varit mera uppmärksamma och sysslosatta att få utföra sin egen hämndgriphet emot sina vederdelomän och motståndare, samt varit mer porterade för eget intresse än sina medbröders ...". Syftningen på Kiörnings insatser som riksdagsman är omisskännlig.

Dessutom hade de styrande lagt på borgerskapet nya och "ovanliga" skatter som hotade att ruinera dem. Till och med de fattiga som beviljats befrielse från kronoutlagorna tvingades betala fulla utskylder till staden. Och till vad användes dessa pengar? Jo, till "onyttiga byggningar" som var så dyra att de höga skatterna trots allt inte räckte till, så att det ändå talades om behovet av ännu mer utgifter till staden.

Till slut anklagades magistratens medlemmar för att för egen räkning ha lagt beslag på den donerade stadsjorden (som var avsedd att fördelas inom borgerskapet). Till råga på allt hade gymnasiets lektorer tillåtits tillägna sig de bästa åk-

rarna, och vid svagår hade borgarna ibland varit tvungna att köpa köldskadat korn för 72 daler kopparmynt tunnans av dem.

Likgiltigheten för det lägre borgerskapets behov var heller inte ny. Skrivelsen hänvisade till en gammal händelse, då magistraten sökt genomdriva en oskäligen löneförhöjning. Den hade avslagits av landshövdingen, men här hade man ännu ett bevis för att stadens styrelse var mer mån om sitt eget än om stadens allmänna bästa.¹⁰

Magistraten var inte bara ointresserad, den behandlade också hantverkare och fiskare med en kränkande social arrogans. När dessa tidigare framfört sina klagomål hade de bemötts med förolämpningar: de var "onyttiga medlemmar, oroliga huvuden, och en oförståndig hop, den där ännu löper uti sin okunnighet och yra, likt en machine, den en gång blivit satt i rörelse och icke så snart hinner stanna ...". De beskyldes också för att hålla olagliga sammankomster och vistas på lönnkrogarna i sus och dus. Påståendena var helt enkelt skymfande och magistraten hade sökt befläcka borgerskapets allmänna heder och välfärd, och "försökt göra oss till upprockade undersåtare och allmänna fridförstörare i ett borgerligt samhälle".

Så länge hantverkare och fiskare inte hade någon i styrande position som försvarade deras intressen blev inget gjort: "Kan vårt lidande aldrig mildras, mindre upphöra, så länge supplikanterna icke äga någon av sina medbröder inom magistraten, som bevakar deras rättigheter." Visserligen fanns möjligheter att vid valen utse rådmän som var villiga att driva deras frågor, men det var i praktiken svårt, eftersom många av det lägre borgerskapet "till sitt eget förfång" inte vågade eller ville gå emot "de handlandes och förmännens vilja [utan i stället visar] dem den åstundade hedern av vördnad, och för att hos dem icke förlora sin credit".

Riksdagsvalet 1771 slutade så småningom med att Jonas

Söderberg fick plats i borgarståndet som Härnösands riksdagsrepresentant. Kiörning betalade sina böter och fortsatte att verka som borgmästare. Han valdes till riksdagsman 1778, och vann även valet 1786, men blev tvungen att avsäga sig uppdraget eftersom han nu inte längre var borgmästare utan lagman, alltså en civil ämbetsman.¹¹ Han dog strax därefter.

Inför riksdagsvalet 1771 hade det lägre borgerskapet försökt sig på ett genombrott för att bryta handelsmannaelitens dominans genom att både bryta mot reglerna (genom att arrangera valmöten, "klubbsammankomster") och mot normerna (genom att avkasta sig "vördnaden" för eliten), men också genom att utnyttja de normer som passade för tillfället (genom att fördöma släktingars röstande på varandra). Försöket var delvis framgångsrikt, men bara i det korta perspektivet, för inom stadens hantverkar- och fiskarbefolkning levde missnöjet mot stadsstyrelsen kvar. Det kom åter till uttryck vid rådmansvalet 1792.¹² Två nya rådmän skulle väljas, efter ett dödsfall och ett avsked. Trots att ett hantverkarkrav från 1771 om en öronmärkt rådmansplats inte hade formellt beslutats, så hade uppenbarligen en praxis om deras representation i magistraten småningom accepterats, för nu frågade ordföranden om valet skulle gå till på samma sätt som förra gången, nämligen att en rådmän av handels societeten och en av hantverkarsocieteten skulle väljas. Från handelsmännen krävde man "en fri och otvungen omröstning", utan någon inskränkning. Hantverkarna menade att eftersom rådmän Moberg, som begärt avsked, tillhörde hantverkarsocieteten, så var det inte mer än rätt att han efterträddes av en annan hantverkare. De närvarande fiskarna passade också på att begära om en reserverad rådmanspost.

Snickarmästaren Sven Holmberg begärde sedan att få lämna en skrivelse till protokollet. Skrivelsen var undertecknad av sex hantverkare och fyra fiskare, och av följande innehåll.

Undertecknarna hade hört "grunkas" att handelsmännen vid detta val skulle yrka på ett fritt val, och "dymedelst vilja skilja societeterna ifrån den på lång tid innehavda rättighet att av sitt samfund få hava en ledamot i magistraten som iakttar deras rätt ...". Men "förnuftet, billigheten och ändamålet för samhällets inrättning instämna däri, att var och en medlem bör deltaga i ljuvt och lett, i mån av vad han till samhällets bistånd bidrager". Därför borde både hantverkarna och fiskarna tillerkännas varsin plats i stadsstyrelsen. Argument om att de inte hade kompetent folk i sina led var ogiltiga, "ty i sådant fall är vi förmättna nog att vilja tävla med någon annan societet", och de tidigare hantverkarrådmännen har ingen haft några anmärkningar emot. Hantverkare och fiskare deltog lika med handelsmännen i magistratens avlöning, de hade beordrats att utse assistenter för att gratis biträda rådhusrätten, särskilt på somrarna då rådmännen och handelsmännen var borta på sina handelsresor. Därmed hade de själva tvingats åsidosätta sina egna arbeten. Vid konkursmålen hade de varit tvingade att rycka in eftersom handelsmännen ofta själva var fordringsägare eller släktingar till andra fordringsägare: "Detta lagt tillhoppa gör att vi tror att vår begäran bör tillgodoses, och att vi blir bibehållna vid en oss i långa tider oklandrad tillerkänd rättighet." Så var det i andra städer och så bör det vara i Härnösand. Avslutningen innehöll ett förtäckt hot: "I annat fall kanhända att vi begär att bli befriade från all skatt och tunga till staden"

Kravet tillgodosågs inte. Några hantverkare påpekade – självmant eller på tillfrågan är svårt att avgöra – att skrivelsen inte formellt hade beslutats på hantverkarsocietetens möte. Magistraten ansåg då att inget avseende kunde fästas vid den, och valet skulle vara fritt. I praktiken vill det emellertid synas som att skriften hade effekt. Först valdes en handelsman (en måg till Jonas Söderberg, Kiörnings rival tjugo år tidigare och nu rådmän), sedan valdes ingen annan än hantverkarnas ta-

lesman, snickarmästaren Sven Holmberg. I praktiken kunde alltså hantverkarna i fortsättningen ha en representant i stadsstyrelsen. Fiskarsocieteten, däremot, verkar ha glömts bort.

Oppositionen mot Kiorning och magistraten vid riksdagsvalet 1771 var bara en episod av flera inom en kollektiv rörelse i många städer där hantverkare och fiskare krävde större inflytande i stadsstyrelsen. Under det kvartssekel vi här följt den, från 1760-talet till 1790-talet, har den tidvis förhållit sig avvaktande, tidvis har den aktiverat sig. Det politiska systemet med dess återkommande valtillfällen har öppnat möjligheter för oppositionen att samla stöd och ställa krav inom ramen för ett institutionaliserat system. Händelserna i Härnösand kan på ett utmärkt sätt beskrivas och förklaras med den förklaringsmodell som sociologisk forskning har försökt tillämpa på sociala proteströrelser i allmänhet, historiska såväl som moderna. Det ska jag avslutningsvis göra.

Den teoretiska och empiriska litteraturen om proteströrelser – de kallas i internationell forskning "social movements" – är mycket omfattande, särskilt inom amerikansk sociologi. En förklaringsmodell har vunnit särskilt stor uppslutning.¹³

Den modellen menar att förekomsten av ett utbrett missnöje visserligen är nödvändig men inte tillräcklig, för att kollektiva aktioner som ställer krav på politiska förändringar till dem som har makten ska kunna formeras. Åtminstone tre ytterligare betingelser krävs: gynnsamma politiska öppningar som antyder att motståndaren är sårbar, mobiliseringsresurser för att samla anhängare via nätverk av olika slag, samt – och icke minst – en kollektiv identitet med gemensamma värderingar som ger rörelsens mål och aktioner legitimitet. Utan att överdriva alltför mycket kan man hävda att de ansträngningar som Härnösands hantverkare och fiskare gjorde för att avsätta borgmästare Kiorning från hans mer eller mindre självklara riksdagsmannapost, och deras krav på en reser-

verad plats bland rådmännen i magistraten, innehöll dessa tre betingelser.

Det politiska systemet som sådant, med återkommande valtillfällen, erbjöd potentiella öppningar för att utmana makten. Men den inbyggda ojämlikheten, med den graderade rösträtten, försämrade vanligtvis utsikterna till framgång. Vid valet 1771 tillkom emellertid en omständighet som gav förhoppningar om bättre resultat. En falang bland handelsmännen hade av någon (för mig okänd) anledning hamnat i motsättning till borgmästaren och den övriga eliten, och var beredd att med sin prestige och erfarenhet (av till exempel de juridiska formalia som krävdes för besvärsskrivande, och liknande) föra ordet för oppositionen. Vetskapen om att Söderberg var beredd att ställa upp som motkandidat gjorde att valet plötsligt blev – eller åtminstone troddes vara – ett särskilt gynnsamt tillfälle, en politisk öppning.¹⁴

Organisatoriska resurser för att sprida information och övertala tveksamma att rösta rätt fanns naturligtvis alltid i en småstad av det här slaget, men bör ha förbättrats ytterligare av att hantverkarna och fiskarna bara ett par år tidigare hade bildat formella organisationer; hantverkar- respektive fiskarsocieteten.¹⁵ Organisationerna blev sannolikt fora för att förbereda krav och samla stöd. Även snickaren Holmberg med flera utnyttjade hantverkarnas egen organisation 1792, även om de slarvat med att få kravet formellt antaget vid ett möte. En annan metod för att samla stöd utgjordes av de "tryckta skrifter" som av allt att döma cirkulerade, men den kanske effektivaste metoden var inkallandet av kända eller potentiella sympatisörer till "klubbsammankomsterna".

Men för en framgångsrik kamp mot stadsstyrelsen och handelsmannaeliten var politiska öppningar och mobiliseringsresurser inte tillräckliga. Klubbsammankomsterna torde haft små möjligheter att samla en opposition om man inte där övertygades om en gemensam identitet, en gemensam upp-

fattning om rätt och fel, om rättvisa och orättvisa förhållanden i staden. Hantverkare och fiskare var i behov av en alternativ tolkning till den officiella av de sociala relationerna i stadslivet i allmänhet och i Härnösand i synnerhet. Man behövde, kort sagt, en berättelse som kunde samla moralisk indignation mot den situation som för tillfället rådde i staden.

Den alternativa beskrivningen av de sociala relationerna uttrycktes tydligt vid rådmansvalen i Härnösand 1792. Talesmän för handelsmännen menade att borgerskapet skulle ha ett "fritt val" och var och en skulle rösta på den de kände förtroende för, oavsett vilken samhällsklass han tillhörde. Men snickaren Holmberg och hans medförfattare, som sade sig representera hantverkar- och fiskarsocieteten, presenterade som vi sett en samfundssyn som i praktiken ifrågasatte den officiella doktrinen. Hantverkare och fiskare hade inte alls, åtminstone inte alltid, en intressegemenskap med handelsmännen. De hade andra behov och de behövde någon som bevakade dem för deras räkning.

Att oppositionen i praktiken drev ett särintresse som stred mot den officiella tesen om intressegemenskap hade borgmästaren Kiörning insett redan efter det bråkiga riksdagsvalet. Han infann sig vid en av hantverkarsocietetens sammankomster några veckor efter valet, och höll ett förmaningstal, där han betonade "hur angeläget enighet och förtroende är till upprätthållande av den borgerliga sammanlevnaden, vilket bäst vinnes när envar ej lägger sig i andras göromål ... och att varje Societet bliver försäkrad att i ett samhälle den ena Societet ej kan umbära den andra".¹⁶

Låt oss vidare betrakta de klagomål som framfördes i samband med valet 1771 och de som Holmberg med flera formulerade tjugo år senare. De kan ge en uppfattning om hur oppositionen mot handelsmannaelitens maktmonopol etablerade en kollektiv identitet och en gemensam "kunskap" om de sociala relationerna i staden. Å ena sidan var de offer för

de styrandes likgiltighet för den lille mannens behov. Eliten fyllde sina egna fickor och struntade i dem därnere. Dessutom var de offer inte bara i materiellt avseende, utan också för en social arrogans som kränkte deras värdighet med ned-sättande omdömen. Så långt kan man säga att den kollektiva identiteten konstruerades med utgångspunkt i motståndarens agerande. Vid rådmansvalet 1792 togs avstampen i hantverkarna och fiskarna själva: de var lika kompetenta som handelsmännen (det saknades inte "ämnen" till rådmän bland dem, med mera), och de bidrog också till stadens välfärd. De biträdde magistraten, de var med och betalade dess löner, etc. Var det då rättvist att de inte fick den formella likställdhet som deras faktiska jämlikhet krävde?

Den kollektiva identiteten modellerades alltså med hjälp av två ingredienser. Å ena sidan var de beklagansvärda offer, å andra sidan dugliga och jämlika medborgare. En självbild av detta slag, en som kunde övertyga om att situationen var orättfärdig och något måste göras, var nödvändig för att hålla ihop oppositionen. Utan den kunde ingen mobilisering ske.

*

Till slut: Inledningsvis påstod jag att konflikterna i Härnösand kan betecknas som klasskamp. Är ett sådant påstående verkligen rimligt? Kan motsättningar mellan en mindre grupp människor i en liten småstad på 1700-talet, långt innan det kapitalistiska samhällets inbrott verkligen betecknas som en strid mellan klasser?

Kanske är det att ta i för mycket att kalla dessa tre grupper av borgerskapet för separata samhällsklasser. Men de kriterier som den tyske socialhistorikern Jürgen Kocka föreslår som användbara för att urskilja en social klass passar ganska bra i det här sammanhanget. Kocka betonar tre dimensioner, som när de uppträder tillsammans ger anledning att använda be-

greppet klass. Den första klassindikationen finns när en grupp individer (eller familjer) delar en likartad ekonomisk situation, och som följd därav har likartade intressen. Den andra är att gruppen dessutom delar en egen gemensam identitet. Den tredje pekar på att gruppen därutöver agerar kollektivt, ibland också genom separata organisationer.¹⁷ Som vi har sett i det föregående passar denna definition rätt väl på handelsmännens, hantverkarnas och fiskarnas strukturella positioner och lokalpolitiska agerande, till och med på 1700-talet.

Noter

- 1 Daniel Tilas, *Anteckningar från riksdagen 1769–1770*, utg. genom Olof Jägerskiöld. Kungl. Samfundets handlingar, del 3, Stockholm 1977, s. 129, 134. Även i Gösta Bucht, *Härnösands historia*, del 2. Tiden 1721–1809, Härnösand 1945, s. 94.
- 2 Den följande framställningen bygger, om inte annat anges, på handlingarna i Justitierevisionen, besvärs- och ansökningsmål, nr 84–85, februari 1772, Riksarkivet. En mycket summarisk redogörelse finns i Bucht, *Härnösands historia*, s. 94f.
- 3 K M:ts förklaring 31/10 1766, i *Frihetstidens grundlagar och konstitutionella stadgar*, utg. av Axel Brusewitz, Stockholm 1916.
- 4 K M:ts förordning 23/8 1731, i Brusewitz, *Frihetstidens grundlagar*.
- 5 Gunnar Wallin, *Valrörelser och valresultat. Andrakammarvalen i Sverige 1866–1884*, Stockholm 1961 s. 334. Trots bokens titel syftar Wallin här även på frihetstiden och tiden därefter.
- 6 Härnösands stadsarkiv, rådhusrättens och magistratens domböcker, 13/5 1771, vol. A I: 84, Härnösands landsarkiv.
- 7 Det följande från borgarståndets protokoll, R 1409, pag. 714ff., 815, 854, Riksarkivet.
- 8 Härnösands stadsarkiv, rådhusrättens och magistratens domböcker, 7/3, 21/3, 28/3 och 11/4, vol. A I:81, Härnösands landsarkiv.
- 9 Följande från en skrivelse från Johan Fredrik Stretenberg och Hans Norman (båda befullmäktigade av både hantverkar- och fiskarsocieteten) till K Mt 13/3 1773, i Städernas skrivelser och besvär, vol.

- R 5280, Riksarkivet, samt Fiskarsocieteten i Härnösand (odaterat), vol. F. Handlingar, Nordiska museets arkiv.
- 10 Det är nog inte omöjligt att kritiken mot magistraten för att bara intressera sig för handelns villkor verkligen var befogad. I en rapport om tillståndet i staden till landshövding Örnsköld tre år tidigare är det tydligt att magistraten, med borgmästaren Kjørning i spetsen, bara hade handelns villkor för ögonen. Situationen för stadens hantverkare och fiskare förbigicks så gott som fullständigt. Se *Landshövdingeberättelser. Per Abraham Örnsköld 1762–1769*, utg. av länsstyrelsen i Västernorrland 1993.
 - 11 Bucht, *Härnösands historia*, s. 339.
 - 12 Följande från Härnösands stadsarkiv, rådhusrättens och magistratens domböcker, 19/11 1792, vol. A I:105, Härnösands landsarkiv.
 - 13 Jag avser den så kallade "political process theory", presenterad i bland annat Doug McAdam/John D McCarthy/Mayer Zald (eds), *Comparative Perspectives on Social Movements: political opportunities, mobilizing structures, and cultural framing*, New York 1996.
 - 14 Det som gjorde honom till hantverkarnas kandidat torde ha varit att han sannolikt hade lovat att som riksdagsman driva en av deras hjärtefrågor, kampen mot de konkurrerande lanthantverkarna. Att Söderberg lovat att ta sig an den saken om han blev vald antyds av det besök som tröjvävaren Stretenberg, en av oppositionens ledare, gjorde vid ett möte med hantverkarsocieteten några veckor efter valet. Han övertalade societeten att bidra med 54 daler kopparmynt för att den blivande riksdagsmannen skulle bättre kunna driva frågan om "fuskeriers hämmande och avskaffande". Se Hantverkarsocietetens protokoll 1768–1788, Avskrifts- och kopiesamlingen, vol. 10, Härnösands landsarkiv.
 - 15 Hantverkarsocieteten år 1768, fiskarsocieteten 1765; Bucht *Härnösands historia*, s. 285, 292.
 - 16 Hantverkarsocietetens protokoll 1768–1788, Avskrifts- och kopiesamlingen, vol. 10, Härnösands landsarkiv.
 - 17 Jürgen Kocka, *The Study of Social Mobility and the Formation of the Working Class in the 19th Century, Le Mouvement Social* 1980 (Apr.–Jun.), s. 103ff. Se också Johan Söderberg, *Teorier om klass i stadshistoria. Scandia* 1984:1.

KARIN EDVALL

En patientlista berättar

Umeå lasarett 1794

Genom kungliga brev 1765 och 1766 blev det möjligt att öppna länslasarett. Lasaretten skulle bota sjukdomar, inte förvara sjuka, och inom några årtionden byggdes lasarett runt om i landet. Umeå lasarett öppnade väster om staden 1785, som det första i övre Norrland. Lasarettet var ett envånings trähus med frontespis åt båda håll, innehållande kök, ett rum för sjukvakterskan, mottagningsrum, fyra sjukrum med två sängar i varje, samt två burar för sinnessjuka. Det stod illa till med folkhälsan. Medellivslängden låg kring 33 år och Sverige var ett fattigt land i utkanten av Europa. Bostäderna var dragiga och undermåliga, och de sanitära förhållandena usla. Tabellverket hade ringat in problemen; en skyhög barna- och mödradödlighet, epidemier av smittkoppor och mässling, alkoholmissbruk och syfilis. Det rådde stor läkarbrist, och människorna föddes och dog i hemmen. När kroppsvätskorna hamnat i obalans uppstod ohälsa, trodde man. Harmonin återställdes via utdrivande preparat och läkarna provade sig fram utan att riktigt veta hur sjukdomar spreds. Smitta betraktades som ett luftburet väsen (miasman) som fritt rörde sig mellan människor, och man försökte stävja spridningen genom att vädra, samt placera ut starka luktämnen. Lasarettet doftade av ättika och hackat granris som man lade ut på golven, och odörerna blandades med patienternas kroppsstank från svett, avföring och variga sår.

Det bodde knappt 1 000 människor i Umeå. Lasarettets per-

sonal utgjordes av läkaren Daniel Erik Næzén, sysslomannen Nathanael Holst, sjukvakterskan samt vaktträngen, hennes man. Flertalet patienter hörde hemma i Umeåtrakten, medan några kom från Lövånger, Bygdeå, Nysätra eller Övertorneå. Lasarettet var till för alla, men det var samhällets allra fattigaste som sökte sig dit. De mer välbeställda ordnade vård på annat sätt. Först fastslogs vilka som förmådde betala för sig, eller vilka som behövde frisäng. Läkaren utförde en noggrann kroppsundersökning och överlämnade sedan sina inläggningsförslag till landshövdingen. Arbetsföra prioriterades, medan lösdrivare och obotliga betraktades som mindre önskad. Veckomatsedeln rullande på efter ett fastslaget schema baserad på gröt, välling och soppor. Apoteket levererade mediciner och lasarettet förfogade över en fullt utrustad kirurgkista samt sex spottlådor och "två handjärn för dårar, med tillhörande järnkedjor".

1794 byggdes ett nytt plank, och diverse målningsarbeten utfördes. Lasarettet köpte in nya nattpottor, och enligt inventarielistan (1797) var sjukhusets åtta madrasser alldeles utnötta, liksom patienternas nattskjortor. 39 sjuka lades in under året. Några återkom vid flera tillfällen. Patientrullan bekräftar lasarettet som en socialvårdande inrättning. Vid tre tillfällen, när ensamstående mödrar vårdades, lades också något av deras barn in. Två patienter dog på lasarettet. Dr Næzén skrev till Serafimerordensgillet i Stockholm: "ibland de 2ne med döden afgångne, var den ena behäftad med Lungsot, och den andra med Venerisk sjukdom i högsta grad." Behandlingsresultaten var goda. 25 av de 39 kunde skrivas ut som friska. Men var de verkligen botade? Vid uppföljning i kyrkböckerna stöter man snabbt på problem. Sysslomannen placerade orter i fel församlingar, och 17 har inte gått att lokalisera med säkerhet. Vid sidan om sysslomannens patientlista, skickade dr Næzén in kvartalsuppgifter till Serafimerordensgillet. Listorna både kompletterar och motsäger varandra. 37-åriga änkan

Umeå konge lasarett

Sjukvårdens Namn och Beskrifning		1794		1795	
Veneriskt	65	1794 g September	87		
Medelt. Ofv. men tyng	22	J. 24 Juli	27		
Veneriskt	23	J. 9 September	79		
Rökfiken	20	J. 15 Juli	33		
Fick	28	J. 25 Oktober	101		
Ofv. Gilt		J. 30 September	68		
En liten fönst. med slag		J. 26 Dec. 1794	167		
Det Linn. af Kan. viltig	39	J. 5 Oktober	39		
Sällnad. Ist	31	J. 17 Oktober	41		
Veneriskt		J. 21 Dec. 1794	73		
Sällnad. och Ofv. Sjukan		J. 21 Dec.	51		
Rökfiken					

Handwritten notes on the left side of the page:

*Transporth
na Glederna Hjerongen
kanarit Jongsen
Jens Chahmann Hils Doh
Sicka Hlawa Deller
Anna Anders Deller
Sickan Anna Hinder Wörta
Hörstel Johneh Dhr. W
Dido Lar Hinriest
Anna Wörta Anders
Sickan Maria Helen
Klosteren Poly
Ru*

Exempel från patientrullan för Umeå lasarett 1794, Västerbottens länstingsarkiv.

Johanna låg inne på lasarettet under sommaren 1794. Diagnosen var hysteri, och i skrivelsen till Serafimerordensgillet preciserade Næzén hennes tillstånd; underlivsblödningar med vita flytningar. Ungefär samtidigt kom en annan änka till lasarettet. Hon fick ingen diagnos i Umeå, men enligt Næzéns skrivelse till Serafimerordensgillet led hon av mani efter alkoholmissbruk. En patient saknas helt i lasarettets patientlista. Sjukvakterskan Anna Gerdman låg inne vid två tillfällen, för artrit samt förstoppning.

Diagnoserna beskrev i första hand symtom. De bakomliggande sjukdomarna får man gissa sig till. Pigan Catharina från Grubbe hade vårdats på lasarettet av och till under flera år. Hon var i 20-årsåldern och led av kroniska kräkningar. 1794 bedömde dr Næzén situationen som hopplös och skrev

till Serafimerordensgillet: "Denna sjuka person, som oaktat allt möjligt biträde och tålmod aldrig lærer fullkomligt kunna hjälpas." Catharina hade, förutom hostdämpande medel druckit brunn "som inte passar mer" "på grund av hennes försvagade bröst". Patienternas tillstånd var överlag ganska uselt. De var undernärda och utarbetade. Många drogs med kroniska sjukdomar som syfilis, katarr eller lungdot, precis som Catharina här ovan. De mest frekventa diagnoserna på lasarettet 1794 var venerisk smitta, benröta samt kroppsskador. I november 1793 anlände drängen Per till lasarettet eskorterad av länets fältskär. Under bergssprängning hade "denne beskedlige dräng" fått högra handen krossad av en sten och blivit "utan sans liggande". Fältskären Ortman hade smort in skadan med tjära, åderlåtitt och förbundet såret med ättiksomslag. Lillfingret var dödt och blåsvart (carcerered), skrev Næzén, och handflatan nästan bortfrätt. Drängen var blek och utmärglad, febrig med låg och krypande puls. Dr Næzén avlägsnade den döda vävnaden, tvättade med vin, ättika och ljummet vatten, samt applicerade torra linnetrasor och tjänlig digestive salva. Kallbranden övergick efter hand i ett friskt utseende och patienten kunde skickas hem. Sysselemannens patientlista saknar avgörande information vid ett flertal tillfällen. Under första halvåret 1794 vårdades 32-åriga änkan Magdalena för benröta. I Næzéns skrivelse till Serafimerordensgillet framgår orsaken, syfilis: "Denna beskedlige hustru som olustigt blivit smittad af sin man" hade under flera år dragits med venerisk sjukdom som urartat till en högst besvärlig benskada. Næzén smorde huden med uppmjukande medel, renade såren och karvades med kniven. Hudavskindningen gick långsamt och patienten genomgick också en mild kvicksilverkur mot syfilis. Under samma tid låg Magdalenas nioåriga dotter inne vid två tillfällen, för bölder och för mässling. Även hon led av syfilis. Den veneriska smittan var ett stort problem för samhället, och en utdragen, plågsam

sjukdom för den enskilde. Mercurialkuren, dregelkuren framkallade en ökad salivutsöndring, och pågick i ungefär tre månader. Fyra unga pigor lades in på lasarettet 1794 för veneriska sår. Dr Næzén skrev till Serafimerordensgillet: "De veneriska pigorna sade sig blivit smittade av en underofficer" och behandlades bland annat med uppkokat vatten blandat med kvicksilver mot könssår i halsen. Tre av dem tillfrisknade, de gifte sig, fick barn och levde till hög ålder, men den fjärde dog på lasarettet. Dr Næzén: "De ständige kräkningarna lindrades en aning af opiater, men som den mildrast föda och dryck ej en gång kunde få behållas avtog krafterna under hosta och andra besvärliga anstöter." 1794 beviljade Serafimerordensgillet vård på livstid åt en 28-årig man från Överkalix som varit döv och vanvettig sedan barndomen, samt åt 53-årige timmermannen Per från Umeå som blivit lam i ena sida efter ett slaganfall och var så slö till sinnes att han inte skydde "att vilja förtära ohyggligheter". Dr Næzén ansökte om sängmattor åt dem, då deras snuskiga leverne omöjliggjorde halmmadrasser. Så fort dörren till hospitalsrummet öppnades spred sig en ohygglig stank av urin och avföring genom hela korridoren.

Lasarettbyggnaden ansattes snabbt av träröta. Väggarna krävde ständiga förtätningar och förbättringar. I samband med kriget 1808-1809 smittades både dr Næzén och fältskären Ortman av fältfeber och avled. 1863 förstärktes sjukhuset med en övervåning, och i slutet av 1800-talet började länslasarettet även attrahera borgarklassen.

Patienterna 1794

Drängen Per, Bygdeå. Kallbrand i handen efter bergsprängning. Frisk efter 2,5 månader.

Gossen Hans, Bygdeå, 7 år. Fistlar. Frisk efter 5,5 månader.

- Pigan Catharina, Nysätra. Feber. Frisk efter 2 månader.
Hennes dotter Catharina. Feber. Frisk efter 2 månader.
Gossen Nils, Hissjö. Magsvullnad (efter gulсот). Frisk efter 1 månad.
Pigan Margareta, Ytterhiske, 27 år. Lungsot. Död efter 20 dagar.
Änka Catharina Magdalena, Ytterhiske, 32 år. Benröta (Lues venera et ulcera chrunis sinistri, könssår och kroniskt sår på vänster ben). Frisk efter 6 månader.
Hennes dotter Anna Ulrika, 9 år. Bubo et intumescencia grandularum submaxillarium a causa verena (bölder och förstörade spottkörtlar under käken av syfilis). Frisk efter 1 månad.
Pigan Catharina, Grubbe, ca 20 år. Uppkastning och saknar Rening. Förbättrad efter 3 månader.
Änka Christina, Ytterhiske, 66 år. Huvudvärk, svag syn och hörsel. Frisk efter 2 månader.
Pigan Catharina, Skellefteå. Hysteri och melancholia. Frisk efter 1,5 månad.
Magdalena, Hissjö. Hosta. Frisk efter 1 månad.
Sjukvakterskan Anna Gerdman vid lasarettet, 36 år. Artrit. Frisk efter 3 dagar.
Margareta, Skellefteå. Bensvullnad. Frisk efter 1 månad.
Sjukvakterskan Anna Gerdman, lasarettet, 36 år. Obstructio alvi (förstoppning). Frisk efter två veckor.
Lars, Överkalix, 28 år. Döv dum och vanvettig. Intagen på livstid. (Död 1800.)
Olof, Överkalix. Convulsioner (kramper). Frisk efter 1,5 månad.
Flickan Anna Ulrika, Ytterhiske, 9 år. Mässling och sår/Ulcera Venera Morbilli, grassante epidemia (tinea capitis) (venrisk sår, mässling under grasserande epidemi och svamp i hårbotten). Frisk efter 1 månad.
Vallhjonet Olof, Umeå. Uppkastning. Förbättrad efter 1 månad.
Änkan Johanna, Grubbe, 37 år. Hysteri/Haemorrhagia Uteri et Fluor albus (underlivsblödning med vit flytning). Förbättrad efter 2 månader. (Död kort därefter.)
Avskedade soldaten Pehr, Mjösjö. Röt- och liggsår. Frisk efter 5 månader.
Flickan Anna Margareta, Grubbe, 5 år. Mässling. Frisk efter 2 veckor.
Pigan Anna Elisa, Röbbäck, 19 år. Veneriskt. Frisk efter 2 månader.
Pigan Magdalena, Nysätra, 17 år. Maskar. Frisk efter 1 månad.
Änkan Anna Margareta, Backen. Mania ex Abusu Spirituosorum (mani efter spritmissbruk). Frisk efter 1 vecka.
Pigan Christina Catharina, Ostnäs, 25 år. Veneriskt. Död efter 3 månader.
Drängen Nathanael, Burträsk. Skada i övre munläppen (efter ett krog-

slagsmål). Frisk efter 1 månad.
Pigan Catharina, Nysätra, 20 år. Venerisk. Frisk efter 3 månader.
Britta, Lövånger. Rötfeber. Frisk efter 1 månad.
Anna, Lövånger. Gikt. Frisk efter 3 månader.
Flickan Anna Ulrika, Ytterhiske, 9 år. Ögonfluss (post Morbillias, efter mässling). Frisk efter 2 månader.
Borgaren Per, Umeå, 53 år. Till sina sinnen rörd av slag. Intagen på livstid (död i december 1794).
Anna Britta, Tväråträsk. Fallandesot. Frisk efter 1,5 månad.
Flickan Maria Helena, Ostnäs, 20 år. Veneriskt. Frisk efter 1 månad.
Johan, Övertorneå. Svullnad och ögonsjuka. Frisk efter 5 månader.
Kyrkoväktardottern Magdalena, Backen, 22 år. Rötsår. Frisk efter 5 månader.
Soldaten Per, Tavle, 57 år. Lungsot och gikt. Förbättrad efter 2 månader.
Pigan Helena, Strand, 22 år. Kräftsvamp. Obotlig efter 3 veckor. (Död några månader senare.)
Änka Maria, Övertorneå, 50 år. Sinnessvag/Mania. Obotlig/Frisk efter 3 månader.

Källor

Patientrullan för Umeå lasarett 1794, Västerbottens landstingsarkiv.
Patientuppgifter rörande Umeå lasarett 1794, Serafimerordensgilletts arkiv i Riksarkivet.

ERIK J BERGSTRÖM

Vapengny

Vårt städ det ger oss väldig sorg,
det var vårt vapen trygga.

(Travesti på inledningen till Martin Luthers kända psalm,
nr 124 i 1819 års psalmbok.)

Vapen kan vara av olika slag. De som folk vanligen tänker på används t.ex. i krig och jakt och således i sammanhang som handlar om anfall eller försvar. Ett sådant vapen associerar därför närmast till våld och inte till vardagligt och lugnt umgänge eller arbete.

En annan typ av vapen tillhör heraldiken, det är alltså en symbol för t.ex. en adlig släkt, en stad eller ett landskap. Alla dessa begrepp har mer eller mindre tappat i betydelse. Adliga personer utnämns inte längre men de gamla familjerna finns förstås kvar. De ursprungliga och privilegierade städerna har förvandlats till kommuner, och varenda liten tätort kallas numera stad. Landskap är sedan länge bara symbol för kulturell identitet. Detta är dock inte så "bara", denna identitet är starkt förankrad i alla landskap. Här skall nu aktualiseras det senaste begreppet, nämligen Härjedalens landskapsvapen som även är symbol för Härjedalens kommun, trots att denna i stora stycken skiljer sig från landskapet.

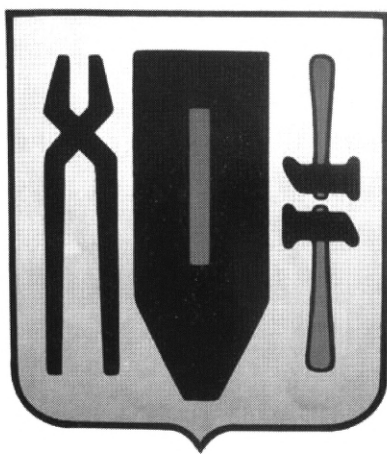
Som många kanske känner till men som knappast någon tänker på är att Härjedalen inte blev svenskt förrän 1645 efter freden i Brömsebro. Först därefter begåvades detta landskap med ett sigill som med tiden kom att utgöra grund till dess vapen. Sigillet behövdes av de ombud som skulle företräda

landskapet under de herredagar, dvs. riksdagar som tid efter annan avhölls. En designer som förblivit okänd presenterade 1647 ett sigill innehållande symboler för Härjedalens då mycket viktiga näring, framställning av myrjärn. Denna näring byggde på manuellt hantverk eftersom någon antydning till industri då inte fanns i Härjedalen. Symbolerna blev ett städ, två hammare och en tång. Figuren uppe på städet har uppfattats som ett ämne som skall behandlas med hjälp av de vidstående redskapen.

Det dröjde innan Härjedalen blev accepterat som en fullständig del av Sverige. Som enda landskap blev det t.ex. inte inbjudet när Karl X Gustaf under magnifika former begravdes 1660. Ännu när Karl XII år 1700 förärades ett utsökt fickur av Wilhelm III av England saknades endast Härjedalen bland de 50 provinser vars vapen skulle pryda uret. Först under slutet av 1700-talet framträder ett vapen som då haft det äldre sigillet som förlaga. Där återfinns alltså städ, två hammare och en tång. Helt i sin ordning.

Härjedalens vapen blev i själva verket det enda landskapsvapen som symboliserade arbete och inte nog med det, manuellt, hantverksmässigt och strävsamt arbete. Under hela 1800-talet åskådliggjordes tid efter annan landets alla landskapsvapen, så även Härjedalens och då ständigt med det städ som hängt med sedan 1647. En väsentlig skillnad kvarstod dock fortfarande och som uttryckte centrala myndigheters ringaktning: Härjedalens landskapsvapen var det enda som länge saknade en hertiglig krona på toppen. Inte förrän 1885, då efter skedd genomgång av alla landskapsvapen de bestämmande ansåg sig vara tvungna att även tilldela vårt vapen kronan på verket, alltså "på huvudet".

Allt kunde därmed ha varit gott och väl. Och var även så fram till 1930-talet. Då trädde den ivrige och intresserade amatörheraldikern, tandläkaren Svante Höglin in på scenen. Höglin var ångermanlänning men verkade under många år i

Nr 1. Den vapenbild som sedan 1935 är gällande som Härjedalens landskapsvapen. Senare även som kommunvapen. Den har med tiden vunnit bred uppskattning, och borde helst fridlysas.

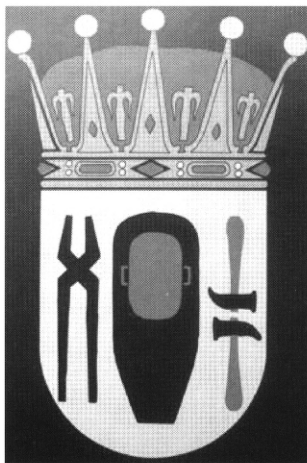

Bild 2. Den vapenbild som nyritades 1992 till den vapenbok som då utkom: *Ny svensk vapenbok*. Vapnet är här ritat helt i enlighet med gällande blasoneering. Konstnären kan därför inte kritiseras, men denna bild bör aldrig bli officiellt antagen.

Östersund. Han forskade och framlade förtjänstfulla åsikter om Jämtlands vapen, och dessa togs tillvara och föranledde dess omgestaltning till nuvarande utseende och beskrivning. Höglin ägnade sig även åt Härjedalens vapen, men ådagalade tyvärr undermålig forskning som i sin tur har visat sig underminera hans framlagda påståenden. Höglin var den som förvandlade det månghundraåriga städet till en industriell räckhammare. En åsikt som utan skytten av kritik godtogs av Länsantikvarie, Länsstyrelse, Riksheraldiker m.fl. Höglins arbete resulterade i 1935 års revidering av Jämtlands och Härjedalens landskapsvapen.

För Härjedalens vidkommande komponerade Höglin också

den vapenbild som sedan dess har varit gällande, och som med tiden har vunnit uppskattning i breda läger. Ett plus för Höglin. Den ses på bifogad illustration nr 1. Accepterats har däremot inte hans framlagda beskrivning eller blasonering som det skall heta på fint och officiellt språk. Där blev alltså det månghundraåriga städet en industriell räckhammare. En sällsam hybrid uppstod, de enkla verktyg som handhades av arbetsamma karlar bland landskapets befolkning samkördes med en präktig och dånande industribaserad räckhammare.

Nåväl, den vapenbild som Höglin alltså var pappa till, är den som ännu är allmänt gällande och förutom som landskapsvapen fungerar den även som kommundito. Då är det väl inte så mycket att orda om. Eller? Så enkelt är det tyvärr inte. Bestämmande för en vapenbilds utseende är nämligen den beskrivning/blasonering som är rådande för respektive vapen. Vapenbilden skall alltså karakterisera just den beskrivning som gäller. Så har också gjorts i den bok som utgavs 1992, och som heter *Ny svensk vapenbok*. Statsheraldiker Clara Nevéus skrev och Bror Jaques de Waern tecknade. Härjedalens vapen fick då det utseende som kan ses på bifogad illustration nr 2. Denna vapenbild har emellertid och lyckligtvis inte antagits som gällande. Ännu.

Med tanke på den klåfingrighet som kännetecknar svenska myndigheter eller kanske hellre enskilda företrädare för dessa, föreligger dock en uppenbar risk att Härjedalens landskaps- och kommunvapenbild i en framtid kommer att omstöpas till den form som alltså visas på illustration nr 2. I nyss nämnda vapenbok har också anmärkts att en tung räckhammare knappast kan bäras upp av en enkel och smal plank, dvs. den figur som finns mitt på städet och som i ny tappning således kallas räckhammarskaft. I och för sig en fullt befogad kommentar, men som därför också ger underlag och innebär fara för en ändrad vapenbild.

I årtal har jag stridit för ändring av beskrivningen genom

Bild 3. Städ, hammare och tång var de främsta smedverktygen.

återgång till städet, bl.a. genom upprepade påstötningar hos Länsstyrelsen i Jämtlands län. I ärendet har jag fått stöd av Härjedalens kommun, och har faktiskt även fått gehör från landets högsta organ i heraldiska frågor, Heraldiska nämnden. Något som framgår av följande utdrag ur Protokoll fört vid Riksarkivets heraldiska nämnds sammanträde den 23 maj 2008:

§ 11. Sekreteraren föredrog Erik J Bergströms anhållan om förändrad blasonering av Härjedalens landskapsvapen.

Nämnden konstaterar att Bergströms historiska utredning ger underlag för en omprövning av blasoneringen och en eventuell återgång till 1885 års blasonering, men också att en sådan åtgärd inte leder till någon förändring av de vapenritningar som idag är i allmänt bruk. Riksarkivet kan efter en egen utredning bidra med att formulera en ny blasonering, men endast på uppdrag av länsstyrelsen i Jämtlands län.

Heraldiska nämnden innehåller bl.a. två representanter utsedda av regeringen. Det är bara ett krux och ett mycket viktigt sådant: denna högst förnämliga församling är egenomligt nog enbart rådgivande och inte beslutsfattande! Länsstyrelsen i Jämtlands län kan därför lågaktningsfullt strunta i dess åsikt, och gör även så. Främst med oavlåtliga beslut att den inte avser att ta initiativ till ändring av Härjedalens vapenbild. Länsstyrelsen har med andra ord inte visat förmåga att förstå att frågan gäller en ändrad blasonering som i en framtid utgör en garanti just mot en förändring av vapenbilden.

Efter avlåtet besvär i februari 2009 nedkom Kommunikationsdepartementet den 19 november 2009 efter nio månader med besked att Länsrätten i Jämtland var rätt forum. Besvärärendet hade då också vidarebefordrats dit. Länsrätten uppgick så den 15 februari 2010 i Förvaltningsrätten i Härnösand. Denna avlät den 13 juni 2011 förklaringen att Länsstyrelsens beslut inte är överklagbart. De fyra här nämnda organens engagerade handläggning av ärendet nådde med andra ord vägs ände efter närmare fyra års kattrakande.

PATRIK LANTTO

En resa, två berättelser

Om lappväsendets försök under mitten av 1910-talet att lära ut god renskötsel till samerna i Västerbotten

Idag är information och kunskap rörande samerna och samisk kultur avsevärt förbättrad och mer lättillgänglig jämfört med för ett sekel sedan. Inom den akademiska världen bedrivs forskning på en rad områden, och kunskapsluckor fylls successivt. Även i populära sammanhang är samerna idag på ett mycket mer självklart sätt närvarande i det offentliga rummet. Det är till exempel möjligt att i Allers veckotidning få läsa att rennärningen enligt svensk grundlag är "förbehållen samerna och en urminnes sedvänja med stort symbolvärde som bygger på det fria naturbetet".¹ Trots denna förändring är kunskapsnivån rörande samerna generellt relativt låg bland den svenska befolkningen, enligt en undersökning från jordbruksdepartementet som publicerades 2004. Dagstidningar, tidskrifter och skolböcker är de främsta källorna till information, och samerna förknippas och omnämns, precis som i exemplet ovan, ofta i samband med renskötseln.² Den närmast automatiska koppling som ofta görs mellan samerna och renskötseln, har ett starkt samband med hur svensk samepolitik har utformats och sett ut under det senaste 150 åren. I den här artikeln presenteras en specifik aspekt av denna politik och hur den tog sig uttryck i Västerbotten för cirka 100 år sedan.

Den svenska samepolitiken

Svensk samepolitik fick en fastare struktur och ett tydligare innehåll under slutet av 1800-talet. Den formerades kring en syn på samerna som renskötare, och endast renskötare. Genom historien ansågs de ha blivit både fysiskt och psykiskt anpassade till det nomadiserande livet som renskötare, med dess säregna villkor, strapatser och umbäranden. Det var inom renskötseln samerna kom till sin rätt, medan de ansågs sakna förmåga att livnära sig inom andra näringar. Det var därför av centralt intresse att samerna bevarades som renskötare, dels genom att inga andra tilläts idka renskötsel, dels genom att näringen skyddades mot externa hot. Ett sådant hot var jordbrukets expansion, ett annat och större var samernas kontakter med den svenska kulturen. Denna ansågs vara högre stående än samernas egen kultur och genom kontakterna fanns en risk för att samerna skulle lockas att ta till sig influenser från det svenska samhället, att de skulle börja eftersträva en större komfort och bekvämlighet i sin tillvaro, en utveckling som ansågs vara omöjlig att kombinera med ett upprätthållande av god renskötsel. Den svenska samepolitiken utformades för att lösa dessa problem och motverka hoten mot renskötseln, men baserades på en svensk romantiserande bild av hur renskötsel skulle bedrivas och vilka element som skulle ingå i en "äkta" nomadiserande samisk livsstil. Detta kom att benämnas som "lapp ska vara lapp"-politiken.

Detta var en del av ett kulturhierarkiskt synsätt som genomsyrade samepolitiken, där samerna och det samiska samhället värderades utifrån sina uppfattade egenskaper, och av de svenska statsmakterna placerades långt ner i en tänkt rangordning. I egenskap av ett nomadfolk ansågs de stå på en lägre utvecklingsnivå än det svenska jordbruks- och industri-samhället. Folkets egenskaper och den status de tilldelades utgjorde även en ideologisk grund för samepolitiken.³ Under-

ordningen av urfolk är, som Linda Tuhiwai Smith har framhållit, ett gemensamt drag i staters politik ur ett globalt perspektiv.⁴

De främsta verktygen för att realisera samepolitikens målsättningar var de första renbeteslagarna 1886, 1898 respektive 1928, och lappväsendet, den myndighet som inrättades från 1885 i syfte att administrera samefrågor på regional och lokal nivå. Det ursprungliga syftet med den första renbeteslagen var att skydda renbetesmarkerna mot ytterligare intrång och därmed bevara renskötseln och samerna.⁵ Avsikten var att reglera förhållandet mellan renskötseln och jordbruket, men lagen skulle komma att fungera som ett instrument för kontroll över samerna, och då framför allt de renskötande. Den ideala tanken var att helt segregera renskötarna från det omgivande samhället, men då detta inte var möjligt att genomföra i praktiken framstod kontroll över och reglering av renskötseln som det bästa sättet att lotsa dem förbi de faror som kulturkontakterna innebar.

Lagstiftningen i sig var dock inte tillräcklig för att uppnå dessa mål, det var även nödvändigt att denna implementerades och att samefrågorna administrerades med en fast hand. Eftersom kunskapsnivån rörande samernas situation inte sällan var begränsad inom länsstyrelserna i de tre nordligaste länen, som närmast hade ansvar i dessa frågor, fanns det ett behov av en myndighet som enbart fokuserade på samefrågorna. Lappväsendet, vars verksamhet leddes av lappfogdar i respektive län, skulle komma att fylla denna roll. Trots att de första lappfogdetjänsterna – där den första tillkom i Jämtland 1885 – inrättades som temporära lösningar på specifika problem, utvidgades verksamheten successivt och i början på 1900-talet var lappfogdarna fast etablerade tjänstemän. Under 1910-talet inleddes en expansion av myndigheten, där en underordnad nivå etablerades i Norrbotten och Västerbotten i form av lapp tillsyningsmän och där en andra lappfogdetjänst

inrättades i Norrbotten. Under de två följande decennierna utökades antalet tillsyningsmannatjänster successivt och sådana inrättades nu även i Jämtland, dessutom tillkom ytterligare en tjänstenivå genom att en position som lappfogdeassistent, eller biträdande lappfogde som de också kallades, skapades och slutligen inrättades ytterligare en lappfogdeposition i Norrbotten. Det uttalade syftet med lappväsendets verksamhet vid inrättandet var i likhet med renbeteslagstiftningen att reglera förhållandet mellan renskötseln och jordbruket, men myndigheten blev allt mer inriktad på en direkt kontroll över samerna, inte minst genom tillsättandet av lapp-tillsyningsmän vilket möjliggjorde en nära övervakning och detaljreglering av renskötseln. Lappväsendet kom även att ha ett stort inflytande på upprätthållandet av "lapp ska vara lapp"-politiken, fram till dess att myndigheten 1971 lades ner och verksamheten överflyttades till lantbruksnämnderna i de tre länen.⁶

Lappfogden Erik Bergström

Under slutet av 1800- och början av 1900-talet framhölls Norrbotten ofta som det goda exemplet i samepolitiken: de renskötande samerna i länet ansågs leva i enlighet med den bild av samer och samisk kultur som dominerade politikområdet, de uppfyllde den etablerade bilden av samiskhet. Detta underströks inte minst av länsstyrelsen i Norrbotten som gärna betonade att det endast var i det egna länet som "någon verklig renskötsel råder".⁷ I de båda sydligare länen var situationen däremot långtifrån lika god. Enligt länsstyrelsen i Norrbotten utövade de "till ett bofast lefnadssätt småningom öfvergående nomaderna inom de sydligare lappmarkerna" en bristfällig renskötsel.⁸ Detta synsätt, att samerna i Norrbotten utgjorde normen, dominerade inte enbart inom länet. Även ett stort antal ex-

terna bedömare med position och inflytande i samepolitiken delade synsättet, och en av dem var Erik Bergström.

Erik Bergström tillträdde 1915 som lappfogde i Västerbotten, en position han hade vikarierat på en kortare tid under sommaren 1914. Han hade en gedigen utbildning som innehöll en filosofie doktorsexamen i zoologi från Uppsala universitet och var dessutom utbildad i ämnena geografi, geologi, botanik samt finsk-ugriska språk. Som lappfogde innebar dock Bergström något nytt: där de tidigare lappfogdarna hade rekryterats bland lokala ämbetsmän med en etablerad maktposition kom han från en akademisk bakgrund, och han var dessutom, med sina 26 år, påtagligt yngre än sina föregångare och kollegor i Norrbotten och Jämtland.⁹ Avsaknaden av en tidigare förankring i tjänstgöringsområdet medförde att Bergströms position som lappfogde var speciell, något som bidrog till att han vid flera tillfällen uttryckte en osäkerhet över den egna yrkesrollen, frustration över sin situation och oro för att hans ungdom skulle betraktas som en belastning.¹⁰

Det var Bergströms deltagande i de föregående årens utredningar i samefrågan som hade medfört att han ansågs kvalificerad att inneha lappfogdetjänsten i Västerbotten. Framför allt hans arbete i 1912 års lapputredning, som under ledning av den dåvarande landshövdingen i Norrbotten, Oscar von Sydow, bedrev länsvisa undersökningar av renskötseln, hade lett till att han uppmärksammades och att hans namn nämnades med respekt. Bergström hade bland annat ingått i två separata konstellationer av utredningsmän inom lapputredningen som, 1913 respektive 1914, hade lämnat betänkanden rörande just situationen i Västerbotten. Båda betänkandena beskrev renskötseln i synnerligen kritiska ordalag, där till exempel betänkandet från 1914 talade om den "degenererade Västerbottensrenskötseln".¹¹ Huvudorsaken till problemen var enligt utredningsmännen framför allt jordbrukets expan-

sion, både i länet och inom det område i Norge där vissa av Västerbottenssamerna betade sina renar. Förslagen på lösningar var radikala och pekade mot försök att aktivt styra renskötarna in på "rätta" banor: bland annat skulle vissa nybyggen lösas in för att frigöra betesmarker, kombination av jordbruk och renskötsel skulle förbjudas, skogsrenskötseln avskaffas, renantalet minskas samt förbud införas för aktiva renskötare att bo i fasta bostäder. Allt i syfte att renodla kategorierna, att skilja på de renskötande och icke renskötande samerna, där den senare gruppen skulle hänföras till kategorin bofasta och därmed svenskar. Betänkandet från 1913 föreslog i detta syfte även en definition av renskötande same: "Berättigade att inom Sverige utöva självständig, aktiv *fjällrenskötsel* på därtill anvisat område, äro blott sådana personer, vilka helt och hållet ägna sig åt renvård och icke vare sig genom hustru, tjänstefolk eller omyndiga barn ha någon som helst befattning med bofast kultur."¹² En sådan definition saknades i de två första renbeteslagarna.

Reformer kunde dock endast åstadkommas genom statsmakternas försorg, eftersom samerna ansågs sakna förmåga att själva hantera sin situation:

Lappen är till sin grundkaraktär obetänksam och samtidigt egoistisk, någon tanke på samhörighet med andra än den egna familjen och nödvändiga uppoffringar för andra har han ej d.v.s. någon samhällsbildande tanke finnes egentligen ej hos honom. Han behöver alltid uppsikt om något ordentligt skall kunna utföras, han är med andra ord ett stort barn, som alltid måste handledas och övervakas.¹³

Det betraktelsesätt som genomsyrade utredningsarbetet, den syn på samerna som var rådande, var något som Bergström hade med sig när han påbörjade sin tjänstgöring som

lappfogde. Han ville förverkliga de handlingslinjer han varit med och dragit upp i utredningen, vilket han beskrev som återinföra "den gamla goda ordning i renskötseln" som hade rått tidigare. I likhet med lapputredningen ansåg han att detta endast skulle vara möjligt att genomföra om samerna fick "hjälp och anvisning i arbetet. Deras egna krafter kunna inte räcka till för att göra det bättre". Det var därför nödvändigt att lappväsendet ledde arbetet med att reformera renskötseln, och det med stränghet om samerna inte fogade sig i renbeteslagens bestämmelser och de föreskrifter som utfärdades av lappväsendet och länsstyrelsen. Näringsens organisation var enligt den nyblivne lappfogden bristfällig. Han ville därför genomföra liknande åtgärder som föreslagits av lapputredningen, till exempel förbud för boende i fasta bostäder och kombination av renskötsel och jordbruk, men föreslog även skärpta bestämmelser i de byordningar som reglerade renskötselns organisation inom samebyarna och en förstärkning av lappväsendets befogenheter. Bergström menade att samerna, när de eftersträvade svenskarnas levnadssätt och vanor, visade förakt för sitt samiska arv. Endast om de aktivt slog vakt om detta kunde de uppnå en respekterad plats i samhället.¹⁴

Detta förhållningssätt från Bergströms sida stod dock inte oemotsagt. Samerna i Västerbotten hade varit ledande i den första vågen av politisk mobilisering inom gruppen under 1900-talets första år, som även hade berört samerna i Jämtland och södra Norrbotten. Aktiviteten ebbade ut efter 1905, men tillkomsten av en organiserad samerörelse hade skapat en viss oro inom lappväsendet och länsstyrelsen i Västerbotten. Torkel Tomasson, som tillsammans med Elsa Laula hade varit den ledande företrädaren för samerörelsen, inriktade sig från 1906 på att skaffa sig en utbildning som han skulle kunna ha nytta av i sitt arbete för samerna. Sex år senare påbörjade han en kansliutbildning på Uppsala universitet, och 1915 tog han

examen.¹⁵ Efter detta återvände han till länet på heltid och återtog sin ledande position i samerörelsen där han kritiserade lappväsendets agerande i Västerbotten, och Bergström kom att betrakta honom som sin huvudmotståndare i arbetet att reformera renskötseln. Spänningarna mellan dem var så pass markanta att Bergström 1917 skrev till Lennart Berglöf – som under många år arbetade med olika samefrågor och vid den här tidpunkten tjänstgjorde som sekreterare i 1913 års svensk-norska renbeteskommission vilken höll på att förhandla fram ett avtal mellan länderna som skulle reglerare den gränsöverskridande renskötseln – i syfte att få honom att vidta någon form av åtgärder gentemot Tomasson. Bergström oroade sig för att lappväsendets kontroll över den samiska befolkningen och renskötseln höll på att undergrävas, en utveckling han höll Tomasson som ansvarig för. Bergström pekade ut Tomasson som ledaren för en samisk kampanj riktad mot lappväsendet, som gick ut på att få Bergström och lapp-tillsyningsmännen avsatta från sina positioner och ersatta med Tomasson och hans medkonspiratörer.¹⁶ Bergströms framställning ledde dock inte till några åtgärder. Efter att han avgått som lappfogde och 1920 tillträtt positionen som nomadskolinspektör skulle dock relationen mellan Bergström och Tomasson komma att förändras och bli långt mer positiv.

I sin roll som lappfogde skulle Bergström även komma att arbeta med flera personer han samverkat med under utredningsarbetet. Bland dem fanns J.O. Holm, som varit folkskollärare i Svappavaara innan han 1915 övertog tjänsten som lappfogde i Norrbotten. Bergström och Holm samarbetade nära, inte minst under mitten av 1910-talet, och Holm spelade en central roll i Bergströms ansträngningar att försöka "återinföra" vad han betraktade som god renskötsel. Ett viktigt led i att uppnå denna målsättning var utbyte och kontakter mellan rensköterna i Norrbotten och Västerbotten, något Holm stödde och medverkade till.

Ett första försök i denna riktning gjordes 1914, året innan Holm och Bergström tillträdde sina tjänster som ordinarie lappfogdar, när renskötare från Norrbotten vistades i det sydligare länet under våren och sommaren. Enligt Holm hade de besökande renskötarna bidragit till "ordnandet av renskötelsen" i Västerbotten, vilket han och Bergström såg som ett första steg mot att denna upphöjdes till samma nivå som i Norrbotten, det vill säga att Västerbottenssamerna fick lära sig hur "riktig" renskötelse skulle bedrivas. Dessa förbättringar riskerade dock att endast vara tillfälliga, och berörde dessutom enbart moment i sommarrenskötelsen. För att de skulle bli beständiga och omfatta renskötelsen i sin helhet, måste utbytet mellan renskötarna i de båda länen upprepas och dessutom ske under andra delar av året.¹⁷

Holm ville därför upprepa experimentet under vintern 1914/15 genom att anställa en same från Norrbotten med uppgift att resa runt bland samebyarna i Västerbotten, eventuellt med hela sitt hushåll. Avsikten var att denne person skulle visa Västerbottenssamerna hur vinterrenskötelse borde bedrivas. Genom att bo i kåta skulle han dessutom "genom sitt exempel visa att det går att vintertid bo i tält och att söka förmå de andra lapparne härtill". Därmed hoppades Holm att det för renskötelsen så fördärliga boendet i fasta stugor, där renskötarna befann sig alltför långt från renhjorden för att förhindra att denna skingrades om någon störning inträffade, skulle motverkas. Den utvalde renskötaren från Norrbotten skulle dessutom förevisa sina kläder liksom de redskap han utnyttjade i renskötelsen, vilka Holm beskrev som "bättre och mer praktiska [...] än de nu i Västerbotten använda", och förklara hur de användes liksom fördelarna med dem. Han skulle även delta i renskötelsarbetet i syfte att förevisa sina färdigheter samt slöjda under lediga stunder för att om möjligt intressera Västerbottenssamerna för handarbete.¹⁸ Holm framhöll också att det var viktigt att den person som valdes ut

uppfyllde vissa kriterier. Han skulle vara

svenskspråkig och förständig samt mycket förtrogen med alla en lapps göranden under vintern. Han får ej ha ett för bryskt gåpåraktigt uppträdande ty då kan han förlora allt förtroende hos lapparna och kan ej alls utträtta vad han genom smidigt mjukt uppträdande kunde vinna.¹⁹

Det är dock oklart om detta andra besök av en renskötare från Norrbotten genomfördes. Troligtvis ersattes dessa planer med en resa som skedde i motsatt riktning, där två renskötare från Västerbotten besökte Karesuandområdet.

Karl Jonas Anderssons dubbla reseberättelser

Resan till Karesuando för två samer från Västerbotten organiserade Bergström i samarbete med Holm. Den finansierades genom ett anslag från statskontoret och syftet var att Västerbottenssamerna skulle "inhämta kännedom om sättet för renskötselns bedrivande" i Karesuando.²⁰ Holms förhoppning var att de båda renskötarna skulle kunna dra lärdomar av sitt möte med "stamfränderna av mera urtyp" än dem själva.²¹ Renskötarna i Karesuando skulle sålunda tjäna som förebilder för samerna från Västerbotten, de skulle genom hur de levde och skötte renarna fungera som exempel, exempel som skulle bidra till att god och äkta renskötsel "återinfördes" i det sydligare länet. Tanken var att detta skulle leda till djupgående förändringar och förbättringar av hur renskötseln utövades i Västerbotten.

När den nytillträdde lappfogden Bergström redogjorde för planerna vid sammanträden med samebyarna väckte dessa stort intresse bland renskötarna, inte minst inom Vilhelmina norra och södra samebyar, där ett flertal personer anmälde in-

tresse för att delta i resan. Bland dem som anmälde sig fanns Torkel Tomasson.²² Att Tomasson inte skulle komma på fråga var utifrån Bergströms perspektiv ganska givet, både på grund av hans politiska engagemang och eftersom lappfogden ville att aktiva renskötare skulle resa. Det blev i stället Karl Jonas Andersson från Umbyn (idag: *Ubmeje tjeälddie*) och Tomas Fjällström, den avgående ordningsmannen för Vilhelmina södra sameby, som utsågs och kunde inleda sin resa den 23 januari. Av de båda resenärerna tycks det endast ha varit Andersson som lämnade en skriftlig redogörelse för sina intryck av resan, men denna reseberättelse finns å andra sidan i två skilda versioner, en daterad i mars och en i april 1915, vilka här kommer att benämnas som mars- respektive aprilberättelsen. De båda versionerna av reseberättelsen är till stora delar likartade till innehållet, om än inte identiska, men skiljer sig på flera centrala punkter inte minst i den avslutande delen som behandlar vilka lärdomar renskötarna i Västerbotten kunde dra från situationen i Karesuando. Båda texterna inleds med en beskrivning av själva resan, som via olika färdmedel, och efter närmare två veckors tid, ser de båda resenärerna anlända till sin slutdestination i Karesuando socken. I Vittangi hade de träffat Holm som fungerade som deras reseledare den sista delen av färden. På kvällen den 3 februari nådde de målet för sin resa, en samling kåtor utanför byn Muodoslompolo, där Holm lämnade dem. Den 25 februari, efter tre veckors vistelse i Norrbotten, påbörjades återfärden och den 9 mars var Andersson hemma igen.²³

Det är i beskrivningen av vissa aspekter av den renskötsel de båda Västerbottenssamerna möter, av Karesuandosamernas situation och rörande vilka lärdomar samerna i Västerbotten kan dra som tydliga skillnader mellan de två texterna framträder. Den 5 februari sker en flyttning av en av kåtorna, vilket i båda berättelserna skildras i positiva ordalag som en välorganiserad aktivitet Karesuandosamerna uppenbarligen

har stor vana av att utföra. Men där marsberättelsen efter avslutad flytt övergår till kaffedrickande runt lägerelden, lyfts kåtan i aprilversionen fram på ett helt annat sätt. Den beskrivs som den naturliga bostaden för en renskötare, som den

enkla men på samma gång praktiska boningen som för en verklig nomadlapp är det bästa han använder sig utaf, oaktat att han i fråga om bekvämligheter får försaka en hel del. Men dessa försakelser aflönar nog sin procent, så vi anser äfven vintertid vara utmärkt bra, ty derigenom kunde mycket tid behållas för renskötselns disposition. Men att för lapparna i Västerbotten invänja sig till att vintertid bo i kåtor, det förefaller dem omöjligt och rent av ett lifsförödande lefnadssätt, vilket dock ej är sant.²⁴

För att en sådan livsföring skall vara möjlig krävs det god utrustning, och då inte sådan som inhandlats. De bästa bruksföremålen är de som renskötarna själva tillverkar i hushållen, och detta lyfts fram som något mycket positivt.²⁵

I båda berättelserna beskrivs den energi med vilken Karesuandosamerna arbetar i positiva ordalag, där uppgifterna utförs snabbt och effektivt, liksom deras samarbete sinsemellan och stora ansträngningar att undvika konflikter med de bofasta. I berättelserna framhålls även att samerna i Karesuando lever under svåra ekonomiska förhållanden, där aprilberättelsen innehåller en reflektion kring hur slöjdandet används både för att tillverka bruksföremål och som en källa för att komplettera inkomsterna från renskötsel. I denna berättelse lyfts naturförhållandena fram som huvudorsaken till svårigheterna, och Andersson betonar att Karesuandosamerna trots problemen ändå var "nöjda öfver sin ställning och högaktar själva sin egen Nations existens, trotsande en hel del motgångar af rent svårare omfång". Svårigheterna fick endast Ka-

resuandosamerna att sträva än hårdare att upprätthålla god ordning inom renskötseln, och organisationen i arbetet beskrevs mycket positivt. Det fanns även enligt Andersson en stolthet över den egna näringen, som till exempel kom till uttryck genom att Karesuandosamerna eftersträvade att i största möjliga mån vara självständiga genom att sköta transporter med dragrenar i stället för att leja hästskjuts från bönder. Även detta framhölls som det enda rätta förhållningssättet för "verkliga lappar", och det beskrevs som "hedrande" att de "ej föraktar sina förfäders bruk, utan i stället så mycket som möjligt upparbetar desamma".²⁶

I marsberättelsen uppgavs däremot att renskötseln i norra Norrbotten befann sig i en svår situation och samerna i området beskrevs som fattiga. Näringen var trängd till följd av de stränga regler som gällde renbetningen i Norge, de förluster de drabbades av när renar tog sig över gränsen till Finland, rovdjur och den fientlighet de mötte på vinterbetesmarkerna från många bofasta i Sverige. De senare sades bemöta renskötarna med hotelser och till och med fysiskt våld när en renhjord befann sig på marker de själva ville nyttja. Dessa problem bemöttes med vad Andersson närmast beskriver som fatalism: på grund av att Karesuandosamerna "trodde sig vara rent af utan något slags skydd från Lagens sida" hade de inget annat val än att acceptera det som skedde. Den enda positiva synpunkt rörande renskötseln i Karesuando som Andersson, utifrån erfarenheterna av sin resa, lyfte fram i marsberättelsen var att renjordarna till följd av problemen var små. Detta bidrog till en bättre ordning i renskötseln, vilket också var en nödvändighet för att kunna begränsa konfliktsakerna med de bofasta, och eliminerade dessutom svårigheterna att hålla tillräckligt antal renvaktare. På grund av problemen var näringen, enligt Andersson, "snart sagt bara en Tvångsrenskötsel" som renskötarna fortsatte med på grund av att de inte vågade ta steget över till jordbruks- eller in-

dustriarbete.²⁷ Statsmakterna borde därför satsa på utbildningsinsatser för dem, varigenom

många i fattiga omständigheter stadda Familjer lättare [kunna] försörja sig och sina anhöriga istället för att de under nuvarande obildade förhållanden får lida brist på olika sätt såsom vore de ej fria Svänksa Medborgare.²⁸

I den senare versionen beskrivs däremot de svårigheter renskötarna i Karesuando mötte som karaktärsdanande, vilka dessutom bidrog till respekt för den egna kulturen och de egna traditionerna. Renskötseln i Västerbotten kunde därför, enligt aprilversionen, dra många lärdomar från nordligaste Norrbotten:

min önskan är, att en hel del saker som dem [Karesuandosamerna] brukar skulle komma till stånd äfven här, samt att lika stor enighet och samförstånd lapparna emellan varit rådande äfven här, ja, då skulle Västerbottens Lappars renskötsel ha inskridit på skeden som knapt någonsin kanske varit rådande här i vårt Lappland.²⁹

Kontrasterna mellan de båda reseberättelserna är som synes anmärkningsvärda, där det stundtals är svårt att se att det rör sig om samma person som berättar om samma resa. Den långt mer positiva tonen i aprilversionen av texten tyder på att den första ratades av lappfogde Bergström. För honom var projektet ett centralt led i att införa den ordning som rådde inom renskötseln i norra Norrbotten även i Västerbotten, att förmå renskötarna i det senare länet att "återgå" till livsföring och renskötselmetoder som var förenliga med en "god" renskötsel. Den kritik som Andersson framförde i marsberättelsen var fullkomligt oförenlig med denna vision, och den stred

dessutom helt mot den etablerade framställningsnormen att betrakta renskötelsen i de nordligaste delarna av landet som den främsta och mest ursprungliga. Att Andersson menade att den goda ordningen endast berodde på det hårda externa trycket på näringen och att Karesuandosamerna skulle vara bäst betjänta av att få stöd att övergå till andra näringar kunde inte accepteras, och därför nödvändigt att en ny reseberättelse producerades. Bergströms inflytande på aprilberättelsens utformning är också tydlig, och det inte enbart i den förändrade synen på Karesuandosamernas renskötelse. Även vissa av formuleringarna, till exempel den rörande respekten för den egna "Nationen", ligger nära de åsikter som Bergström själv framförde i andra sammanhang. Trots att en ny reseberättelse producerades, är det dock sannolikt att utfallet av resan bidrog till att "studieutbytet" mellan de båda länen fick ett abrupt slut. Det finns i alla fall inga fler uppgifter i det studerade materialet rörande fler resor vare sig norr- eller söderut efter Anderssons och Fjällströms hemkomst.

Avslutning

Försöken från de svenska statsmakternas sida att aktivt träda in och försöka förmå de samiska renskötarna att anamma ett visst levnadssätt och att sköta renarna på ett sätt som var förenligt med detta levnadssätt, var som mest intensiva under 1910-talet. I samband med arbetet 1916–1917 att ta fram ett förslag till revidering av 1898 års renbeteslag, diskuterades till exempel flera åtgärder som syftade till att uppnå sådana resultat, som förbud för skogsrenskötelse, för renskötare att bo i fasta bostäder samt för kombination av renskötelse och jordbruk. Av dessa var det endast den andra punkten som delvis förverkligades, genom att 1917 års lagrevision innehöll en bestämmelse om att renskötare var tvungna att ansöka om tillstånd hos länsstyrelsen för att få

uppföra en fast bostad.³⁰ Att utfallet i den nya lagen blev så pass begränsat vad gäller åtgärder som var avsedda att tvinga renskötarna att anpassa sig till den idealiserade bild av renskötsel och nomadliv som dominerade svensk samepolitik, indikerade ett begynnande skifte i politikområdet. Aktiva interventioner i renskötarnas vardag stod på central politisk nivå i allt mindre utsträckning i fokus för åtgärder som vidtogs inom samepolitiken.

På regional nivå var situationen dock annorlunda. I Västerbotten tycks försöken att direkt influera renskötarna att förändra sina arbetsmetoder och sin livsstil ha upphört efter studieresan till Karesuando. Bergström fortsatte dock att driva samma övergripande linje i sitt arbete som lappfogde, det vill säga att med olika metoder försöka styra renskötseln i länet mot den bild som i svensk samepolitik motsvarade god renskötsel, men nu utan direkta åtgärder som de utbytesresor han och Holm hade arrangerat mellan Norrbotten och Västerbotten. Trots sina ansträngningar tycks Bergström inte ha varit framgångsrik i detta arbete. I Västerbotten och Jämtland började dock pendeln allt mer slå över mot en acceptans av förändring och modernisering av renskötarnas levnadsförhållanden. I Västerbotten skedde detta från 1920 när Erik Bergström ersattes på lappfogdepositionen av Gustaf Lindström, och i Jämtland från 1930 när motsvarande skifte på lappfogdeposten skedde från Abraham Staaff till Waldemar Gardham.

I Norrbotten kvarstod dock länge ett starkt motstånd mot förändringar inom både lappväsendet och länsstyrelsen. Så sent som på 1950-talet framförde de båda lappfogdarna Erik Hedbäck och Erik Malmström kritik mot fasta bostäder för renskötarna. Hedbäck, lappfogde i Norrbottens norra distrikt, menade till exempel att nomadlivet "sammanhör med rennäringen". Han konstaterade dock även att de krav på bättre bostäder som framfördes av renskötarna var befogade.³¹

Malmström, Hedbäcks kollega i Norrbottens södra lappfogdedistrikt, framhöll att renskötelsen i Jokkmokk under 1950-talet uppvisat tydliga tendenser till försämring med försumlighet i bevakningen av renarna och skadegörelser på jordbruksmark som en följd. Enligt lappfogden berodde denna utveckling på att renskötare som erhållit statligt stöd för att uppföra moderna bostäder hade brustit i vården av renarna: en förbättrad bostadsstandard hade således inneburit en ökad bekvämlighet. Det var, enligt Malmström, nödvändigt att en modern bostadsstandard avnjöts "med urskillning" om inte grundvalen för renskötelsen skulle undergrävas.³²

Sina kritiska synpunkter till trots så tvingades både Hedbäck och Malmström, som de sista bland lappfogdarna, acceptera fasta bostäder som ett självklart inslag i renskötarnas vardag. De försök med studiebesök mellan Norrbotten och Västerbotten i syfte att direkt påverka renskötelsens organisation i det senare länet framstår dock som unika, och som de kanske mest aktiva experimenten att förverkliga de idéer om renskötelsen som genomsyrade samepolitiken. Det varken Bergström eller Holm lär ha räknat med när de lade upp planerna för ett besök i Karesuando av renskötare från Västerbotten, var att den renskötsel de betraktade som den främsta, att den livsstil de betraktade som den mest eftersträvansvärda, skulle råka ut för en så kritisk granskning från åtminstone den ena av de båda renskötarna från Västerbotten. Den kritik som Andersson framförde i sin ursprungliga reseberättelse var samtidigt ett klart och tydligt ifrågasättande av hela grunden för den svenska samepolitiken, att samerna själva inte kunde anförtros med ansvar för sin egen situation. Kunskap och insikt fanns i stor kvantitet, men kunde inte accepteras av statsmakternas företrädare eftersom de slutsatser som drogs pekade i motsatt riktning mot den som stakats ut av den svenska samepolitiken.

Noter

- 1 Tufvesson, Susanne (2011). "Både vild och tam". *Allers* nr 36, 51.
- 2 Jordbruksdepartementet (2004). *Den svenska allmänhetens kunskaper om samer*. Rapport, januari 2004. ARS P0528.
- 3 Lantto, Patrik (2012). *Lappväsendet: Tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971*. Umeå: Centrum för Samisk forskning, Umeå universitet, 11–17.
- 4 Smith, Linda Tuhiwai (1999). *Decolonizing Methodologies: Research and Indigenous Peoples*. London: Zed Books, 49–50.
- 5 SFS 1886:38. *Lag, angående de svenska Lapparnes rätt till renbete i Sverige*; SFS 1898:66. *Lag om de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige*; SFS 1928:309. *Lag om de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige*.
- 6 Lappväsendet skildras ingående i: Lantto (2012).
- 7 *Bidrag till Sveriges Officiella Statistik. H) Kongl. Maj:ts Befallningshåfvandes femårsberättelser. Norrbottens Län, 1901–1905*, 6.
- 8 Länsstyrelsen i Norrbotten till regeringen, 19/12 1890. RA, JuA, konseljakter 8/2 1898, volym I a.
- 9 Länsstyrelsen i Västerbotten till Peder Holm, 19/6 1914. HLA, LVA, E 1:2; Landshövdingen i Västerbotten, Henning Biörklund, till regeringen, 31/10 1914. RA, CA, konseljakter 19/11 1914, nr 2.
- 10 Se till exempel: Erik Bergström till Erik Marks von Würtemberg, 28/3 1916. RA, YK 1766:20; Erik Bergström till Lennart Berglöf, 7/6 1917. RA, YK 1766:7.
- 11 Utredningar angående organisationen av renskötsel förhållandena i Västerbottens län. På offentligt uppdrag av Statsrådet och Chefen för K. Civildepartementet, utförda av A. Montell, E. Bergström, C. Österberg och J.O. Holm, troligen skriven 1914, 30. HLA, LVA, Ö:7.
- 12 Ibid, 30–65; Utredningar angående lappförhållanden inom Västerbottens län, Del I, av C. Österberg, H. Jonasson och E. Bergström, troligen 1913, (citats s. 219). FoAU, AS, nr 126.
- 13 Utredningar angående organisationen av renskötsel förhållandena i Västerbottens län. På offentligt uppdrag av Statsrådet och Chefen för K. Civildepartementet, utförda av A. Montell, E. Bergström, C. Österberg och J.O. Holm, troligen skriven 1914, 63. HLA, LVA, Ö:7.
- 14 Plan för organisation av renflyttningarna inom Västerbottens län våren och sommaren 1914, av Erik Bergström och Claes Österberg, troligen 1914. VMA, EBA, E 1:1; Anteckning Erik Bergström 26/6 1914 (citats). VMA, EBA, D 1:1; Anteckning Erik Bergström 6/1 1915, 2/5 1915, 5/5 1915, 6/5 1915, 8/8 1915. VMA, EBA, D 1:2; Anteck-

- ning Erik Bergström 30/6 1916, 1/7 1916, 6/11 1916, 28/2 1917. VMA, EBA, D 1:3; Erik Bergström till länsstyrelsen i Västerbotten, 26/7 1914, 27/7 1914 (två skrivelser), 29/7 1914 (två skrivelser). HLA, LVA, E I:3; Tal till lapparna vid sammanträdet i Fatmomakke 1915, odaterat, av Erik Bergström. HLA, LVA, B I:1; Erik Bergström till landshövdingen i Västerbotten, 26/8 1915. RA, CA, konseljakter 16/10 1915, nr 8; Årsberättelse 1915 av lappfogden i Västerbottens län, Erik Bergström, 29/6 1916. RA, CA, konseljakter 11/8 1916, nr 3; Erik Bergström till länsstyrelsen i Västerbotten, 20/1 1917. HLA, LVA, B I:3; Avskrift av årsberättelse 1916 av lappfogden i Västerbottens län, Erik Bergström, 17/8 1917, 4–5. RA, YK 1766:20.
- 15 Lantto, Patrik (2000). *Tiden börjar på nytt. En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. Umeå: Kulturgräns norr, 29, 57–72.
 - 16 Erik Bergström till Lennart Berglöf, 7/6 1917, 8/8 1917. RA, YK 1766:7.
 - 17 Skrivelse av J.O. Holm, 29/10 1914. RA, YK 1766:27.
 - 18 Ibid. (citāt); Hjalmar Lundbohm till Lennart Berglöf, 18/11 1915. RA, YK 1766:27; Utkast till Rese- och arbetsplan, av Lennart Berglöf, 25/11 1914. RA, YK 1766:27.
 - 19 Skrivelse av J.O. Holm, 29/10 1914. RA, YK 1766:27.
 - 20 Regeringen till länsstyrelsen i Västerbotten, 28/5 1915. HLA, LVA, E I:3.
 - 21 J.O. Holm till lappfogde Bergström, 15/2 1915 (citāt); 15/4 1915; 2/5 1915. HLA, LVA, E I:3. Se även: Lennart Berglöf till lappfogde Bergström, 25/1 1915. HLA, LVA, E I:3.
 - 22 Protokoll, fört vid sammanträde med fjälllapparna i Vilhelmina södra och norra lappbyar, 9/1 1915, § 7. HLA, LVA, A I:1; Protokoll, fört vid sammanträde med fjälllapparna i Vapstens, Umbyns och Rans lappbyar, 14/1 1915, § 7. HLA, LVA, A I:1.
 - 23 J.O. Holm till Erik Bergström, 15/2 1915. HLA, LVA, E I:3; År 1915 den 23 januari anträdde undertecknad en studjeres till Norrbotten för att praktisera der befintliga Lappars renskötsel, av Karl Jonas Andersson, inkom 10/3 1915. HLA, LVA, E I:3; År 1915 den 23 januari anträdde undertecknad en studjeres till Norrbotten för att praktisera der befintliga Lappars renskötsel, av Karl Jonas Andersson, inkom 10/4 1915. HLA, LVA, E I:3.
 - 24 År 1915 den 23 januari anträdde undertecknad en studjeres till Norrbotten för att praktisera der befintliga Lappars renskötsel, av Karl Jonas Andersson, inkom 10/3 1915. HLA, LVA, E I:3. Samtliga

citat från reseberättelserna återges med de rättningar av stavningen som införts i texten.

- 25 Ibid.
- 26 År 1915 den 23 januari anträdde undertecknad en studjeres till Norrbotten för att praktisera der befintliga Lappars renskötsel, av Karl Jonas Andersson, inkom 10/4 1915. HLA, LVA, E I:3.
- 27 År 1915 den 23 januari anträdde undertecknad en studjeres till Norrbotten för att praktisera der befintliga Lappars renskötsel, av Karl Jonas Andersson, inkom 10/3 1915. HLA, LVA, E I:3.
- 28 Ibid.
- 29 År 1915 den 23 januari anträdde undertecknad en studjeres till Norrbotten för att praktisera der befintliga Lappars renskötsel, av Karl Jonas Andersson, inkom 10/4 1915. HLA, LVA, E I:3.
- 30 Lantto (2000), 76–78; Lantto (2012), 142–144.
- 31 Hedbäck, Erik (1957). "Renbeteslagens tillämpning i praktiken". *Sámiid dilit: Föredrag vid Den nordiska samekonferensen, Jokkmokk, 1953* (red. Kalle Nickul, Asbjörn Nesheim & Israel Ruong). Oslo, 199.
- 32 Protokoll, fört vid sammanträde med fjällappbyarna i Jokkmokks socken, 6/2 1954, § 18. HLA, LNSA, A:1b; P. M. angående fjällappbyarna i Jokkmokks socken, av lappfogde Malmström, 3/2 1958 (cit. HLA, LNSA, B I:13; Lappfogde Malmström till 1957 års nomadskolutredning, 9/4 1959. RA, YK 1779:3.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet (RA)

Civildepartementets arkiv (CA)

Konseljakter.

Justitiedepartementets arkiv (JuA)

Konseljakter.

Yngre kommittéarkivet (YK)

YK 1766. Renbetesdelegerade.

YK 1779. Nomadskolutredningen 1957.

Landsarkivet i Härnösand (HLA)

Lappfogdens i Norrbottens södra distrikt arkiv (LNSA)

A. Protokoll.

B I. Koncept till utgående skrivelser.

- Lappfogdens i Västerbottens läns arkiv (LVA)
A I. Protokoll.
B I. Brevkoncept.
E I. Inkomna skrivelser.
Ö. Utredningar angående lappförhållanden.
Västerbottens museums arkiv (VMA)
Erik Bergströms arkiv (EBA)
D 1. Anteckningsböcker.
E 1. Korrespondens.
Forskningsarkivet i Umeå (FoAU)
Avskriftssamlingen (AS)

Tryckta källor och bearbetningar

- Bidrag till Sveriges Officiella Statistik. H) Kongl. Maj:ts Befallningshåfoandes femårsberättelser. Norrbottens Län, 1901–1905.*
- Hedbäck, Erik (1957). "Renbeteslagens tillämpning i praktiken". *Sámiid dil: Föredrag vid Den nordiska samekonferensen, Jokkmokk, 1953* (red. Kalle Nickul, Asbjörn Nesheim & Israel Ruong). Oslo, 198–201.
- Jordbruksdepartementet (2004). *Den svenska allmänhetens kunskaper om samer*. Rapport, januari 2004. ARS P0528.
- Lantto, Patrik (2000). *Tiden börjar på nytt. En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. Umeå: Kulturgräns norr.
- Lantto, Patrik (2012). *Lappväsendet: Tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971*. Umeå: Centrum för Samisk forskning, Umeå universitet.
- Smith, Linda Tuhiwai (1999). *Decolonizing Methodologies: Research and Indigenous Peoples*. London: Zed Books.
- Tufvesson, Susanne (2011). "Både vild och tam". *Allers* nr 36, 51.
- SFS 1886:38. *Lag, angående de svenska Lapparnes rätt till renbete i Sverige.*
- SFS 1898:66. *Lag om de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige.*
- SFS 1928:309. *Lag om de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige.*

ANNA SJÖDIN

När ramsjöborna såg rött¹

I början av 1900-talet, under den dyrtid som följde i första världskrigets fotspår, hade stämningen i Ramsjö socken i nordvästligaste Hälsingland blivit så hätsk att det berättas att människor hade samlats i Folkets hus för att gå och slå ihjäl överskogvaktare Bergkvist. Hur kom det sig att människorna i bygden kände sådant agg gentemot denne representant för skogsbolaget Bergvik & Ala, att de sade sig vilja ta livet av honom? Vi behöver rikta våra blickar bakåt i tiden för att försöka förstå det som utspelade sig här. Ramsjö hade kommit att bli Sveriges mest bolagsägda kommun och kom även att bli Sveriges rödaste kommun.

Sverige genomgick under 1800-talet en stor samhällsombildning, industrialiseringen kom att förändra hela landet, och Ramsjö var inget undantag. Före 1800-talets mitt var Norrlandsskogarna generellt sett orörda i den bemärkelsen att bolag inte förskaffat sig några stora arealer. Kustremsan undantagen, som hade påverkats av bruksnäringen där behov av kol funnits. Det var under 1850-talet och framåt som trävaruindustrin tog fart, och flera faktorer bidrog till detta. Utbyggnad av kommunikationer i Norrland gjorde det möjligt att expandera norrut och stora, relativt orörda marker kunde tas i anspråk. Järnväg i kombination med avvitrningen av kronojord möjliggjorde för olika bolag att växa och säkra sin råvara. Om man får tro *Nordisk familjeboks* "uggleupplaga" från tidigt 1900-tal handlade det om "öfvergången från allmogehushållning till kapitalistisk storindustri". Uppfattningen stämmer bra med vad ärkebiskop Nathan Söderblom – själv

fostrad av hälsingska drängar och pigor samt liberalteologer vid Sorbonne – hade att säga i sin visitationsberättelse 1922, i vilken han bland annat anser att den jord och skog som i det sena 1800-talet i sådan omfattning gått över i bolagshand borde återföras till de forna ägarna, så att de hade något att leva av.

Den yngre avvittringen hade två syften; det ena var att dra tydliga rågångar mellan kronans mark respektive bönders mark. Det andra syftet var att befolka områden som var svagt bebyggda, genom att mark som kronan inte hade användning av delades ut till intresserade nybyggare, samt att hemman som inte hade tillräckligt med bördig mark för att klara sin försörjning tilldelades extra jord. I och med den yngre avvittringen kom enskilda personer över stora skogsarealer som de sedan kunde sälja vidare.

Det var i början vanligt att skogsbolag, när de etablerade sig i Sverige, tecknade avverkningsrätter med markägarna. Avtalen gällde under en viss tid, men när de löpte ut var det allt vanligare att bolagen helt enkelt köpte hela hemmanet för att sedan möjligen arrendera ut gården. Det var ett sätt att säkra råvarorna för bolagen, och då konkurrens rådde på marknaden, gällde det att förse sig. Det var nämligen så att det samtidigt pågick en politisk debatt i landet mot hur bolagen köpte upp hela hemman, den så kallade Norrlandsfrågan, vilket ansågs försvaga böndernas ställning. Det var i slutet av 1800-talet som det började för att så småningom leda till en lagstiftning mot uppköp av denna typ i Norrland och delar av Kopparbergs län år 1906.

Situationen lokalt

Ett av de första leden i industrins utveckling var flottningsledernas utbyggnad. Flottnings-, flottledsrensning och underhåll reglerades 1852 för Ljusnan. Företagen gjorde gemensamma

ansträngningar för att bygga ut Ljusnans flottningsled. Uppköp av skog möjliggjordes genom den yngre avvitrningen. 1824 bestämdes att varje hemman skulle bestå av 700–2 500 tunnland och i Hälsingland upp till 3 000 tunnland i vissa socknar, exklusive impediment, alltså obrukbar mark. Avvittringen i Gävleborgs län var avslutad år 1865. I och med denna process kom bönderna att disponera över mark, och det i sin tur underlättade för uppköparna.

Det är osäkert om några avverkningsavtal någonsin tecknats i någon omfattning i Ramsjö. Kartläggning av markköp för socknen åren 1876–1908 visar att bolagen började köpa bondeskog i samband med att Norra stambanan nådde fram till bygden i början av 1880-talet. Järnvägen gick, och går, via Ljusdal och vidare mot Östersund och Trondheim, dvs. rakt genom socknen. Vid de köp som finns registrerade före 1880 var det inte fråga om några bönder eller torpare som sålde utan vissa aktörer som i ett tidigare skede kommit över mark. Tidigare kronodomäner, som låg oländigt till och troligen olämpligt för att försörja sig på som nybyggare, kom under perioden för avvitrningen att tas i anspråk av bolag eller andra enskilda skogsägare.

Vissa områden påverkades trots det långa avståndet till kusten även av bruksnäringen, Naggen (i Medelpad, bara några hundra meter från Ramsjö socken) är ett exempel. Även Flomyra, Furuhöjd, Getkölen, stora delar av Hedsjö, Hjärtnäs, Holmsveden, Hällås (gemenligen kallat Betlehem), Kroknäs, Norrberg, Stagelåsen, Tevansjö och Väster-Hedsjö var, när undersökningsperioden börjar, i affärsmäns eller bolags händer. Troligt är att de fick dessa i samband med avvitrningen. Ytterligare undersökningar behövs dock för att med all säkerhet kunna fastslå detta. Det var i andra byar som köpen av hela hemman ägde rum, och det hela tog fart år 1880.

Det året kan ses som starten för bolagens uppköp av hela hemman i trakten. Det är ingen slump att det sammanfaller

med att järnvägen nådde bygden. Längre tillbaka i tiden finns endast några undantag, men dessa bönder sålde då delar av sina hemman. De bönder som sålde under perioden återfinns i Bävertjärn, Enåsen, Finneby, Gåda, Huskansnäs, Nybo, Ramsjö kyrkby, Sillerbo (i Ljusdal), Stugutjärn, Sund, Tallnäs, Viken och Vås. När bolagen köpt hemmanet hade de inget behov av fastigheter utan arrenderade ut dessa. Om vi ser på Enåsen som ett exempel så bestod det av två hemman. Enåsen 1 hade redan före 1876 förvärvats av T.M. Wegnelins, som gjorde flera affärer i Ramsjöområdet. Enåsen 2 däremot ägdes av en Per Persson fram till 1882 då han sålde 3 öresland, av totalt 3 öresland och 12 penningland, till Marma Ångsågs Aktiebolag. De övriga 12 penninglanden av det delade hemmanet såldes 1892 av Jonas Persson och hustrun Greta Pålsdotter till samma bolag. År 1900 återfinns två arrendatorer med familjer samt en före detta arrendator bosatta på Enåsen.

När lagstiftningen, som förbjöd uppköp av hela hemman kom 1906, var de flesta redan uppköpta, så i Ramsjöfallet gjorde lagen ingen direkt skillnad. Det var endast nio personer år 1900 som hade titeln hemmansägare. Det är främst i de bördigare byarna kring den stora sjön Hennan vi hittar de personer som inte sålde. En av konsekvenserna blev att Ramsjöns ägofördelning blev anmärkningsvärd; över 90 procent av det totala taxeringsvärdet i socknen föll, när processen kan anses avslutad, på olika bolag. De största ägarna var Bergvik & Ala Nya AB som följdes av Marma Sägverks AB, AB Iggesund Bruk och Svartvik AB för att nämna de största. Detta fick givetvis konsekvenser för samhället.

Bolagens rösträtt i kommunerna 1862–1909

1862 års kommunalreform innebar bl.a. att fler fick rösträtt; det var inte längre enbart mantal, dvs. jordäggande, som låg till grund för röststyrkan. Nu var tanken att även inkomsttagare

som erlade bevilning, dvs. betalade kommunalskatt, skulle ha rösträtt. Även arrendatorer som tidigare inte fått rösta fick rösträtt baserad på den arrenderade marken. Röstinnehavet uttrycktes i fyrkar som förenklat var baserade på taxeringsvärdet. I och med lagen fick bolagen rösträtt, vilket de även hade haft tidigare på så vis att det inte var lagfäst att de inte hade det. 91 procent av bygdens totala taxeringsvärde innehades 1907 av olika skogsrelaterade bolag, och redan 1890 ägde de 84 procent från att 1863 ha innehaft 48 procent. Det är tydliga siffror som visar att det var möjligt för bolagen att dominera på kommunalstämman. Bolagens inflytande i kommunalpolitiken fick ett abrupt slut då den 40-gradiga skalan trädde i kraft 1909, men deras makt i samhället försvann inte i och med detta. Deras stora markinnehav kom att påverka hela bygden även därefter. Låt oss se hur det såg ut med bolagsrepresentation i Ramsjö i slutet av 1800-talet.

Bolagens makt i kommunalpolitiken

Utifrån kommunalstämmans protokoll kan man se i vilken utsträckning bolagen valde att utnyttja sin rösträtt. Fyrktalslängderna för socknarna i detta område finns inte längre att tillgå, utan man får utgå från bolagets representanter i den styrande kommunalnämnden/fattigvårdsstyrelsen i Ramsjö. Fördelningen mellan olika grupper i detta organ har beräknats för åren 1863–1911.²

Det blev en drastisk förändring då skogen såldes. När kommunalstyret reformerades 1863 bestod de förtroendevalda i Ramsjös nämnd till nästan 80 procent av bönder. Andelen sjönk steg för steg till cirka 50 procent vid 1880-talets början. Vid den tiden var det främst kyrkans företrädare som blivit flera.

Det var sedan vid 1890-talets ingång som bolagens repre-

sentanter började visa sig i den politiska sfären som sittande i nämnden och upptog redan 1891 en fjärdedel av platserna. Inspektörerna hade ständigt cirkulerat på kommunalstämman tidigare, men antalet skogsvaktare ökade vid den här tiden. Tillväxten av "bolagsgubbar" tog sedan enorma proportioner och nådde sin höjdpunkt 1906–1907 med över 50 procent. Den ändrade lagstiftningen som kom år 1900, med maxtak på fyrken, hade inte någon effekt. Representanterna snarare ökade än minskade. Tydligare är dock att man 1909 införde den 40-gradiga skalan, varvid antalet bolagsherrar halverades i nämnden. I stämman hamnade bolagen i konflikt med allmänheten i vissa frågor. Här kommer några exempel på sådana ärenden.

Konflikter på stämman

Studien av kommunalstämmoprotokollen visar att skogsidkarna utnyttjar sina fullmakter då det var fråga om resursmässiga angelägenheter. Det vanligaste var anläggande av vägar, då det var fråga om att bolagen skulle upplåta skog till vägutstakning och gällande underhåll. Bolagen utnyttjade möjligheten att via representanter med fullmakt närvara vid stämman och då föra bolagets talan. Av stämmoprotokollet den 27 maj 1885 framgår tydligt hur lokalbefolkningen utövade motstånd mot dessa representanter; i det nämnda fallet gällde det en ingenjör Bergqvist som förde Bergvik och Alas talan. Det framkommer tydligt att stämman försökt ogiltigförklara inte Bergviks fullmakt utan Bergqvists rätt att tala för bolaget, då han hade lämnat över fullmakten till en A. Lindberg. I det här fallet gällde det en väg mellan Mellansjö station vid norra stambanan och kyrkan i Hassela socken. Det framgår att vägen i huvudsak skulle gynna befolkningen.

Vägbygget kom att dra ut på tiden, och det blev en fråga

som kom att diskuteras en lång tid framöver. Det var först befolkningen efter andra världskriget som fick se dess förverkligande, alltså långt efter att dessa män bråkat i sakfrågan. Det var även andra vägbyggen som diskuterades livligt; nämnas kan en väg från Ramsjö till Ytterhogdal. En väg som än idag inte finns att skåda – tre hundra meter väg, som skulle binda ihop socknarna, fattas på grund av ägoförhållanden. I kommunalstämman, den 23 december 1884, talade kyrkoherde A.C. Tunelli som ordförande. Bolagens representanter var närvarande och det gällde frågan om den redan nämnda vägen till Hassela från Mellansjö station. Det hette att det inte kunde bestridas att

kommunikationerna utgöra ett väsentligt livsvilkor för ortens utveckling och förkofran i allmänhet och vår ort i synnerhet, det vore underligt, att Bergviks Bolag skulle vilja motsätta sig ifrågavarande väganläggning. Samma Bolag hade förhindrat kommunen att få väg till Ytterhogdal derigenom att Bolaget försummat att sända sitt ombud i rätt tid till kommunalstämman der, hvarigenom ifrågasatta väg härifrån till Hogdal gått om intet, [...].

Här kan vi se ett tydligt exempel på hur bolagens inflytande påverkat vardagen även för dagens människor som får ta vägen via Kårböle för komma till Ytterhogdal, om man inte dristar sig till att ta en lång, smal, kurvig och opålitlig väg över skogen. Givetvis var vägfrågorna av stor betydelse för människorna i dåtidens Ramsjö. Det var långa sträckor att förflytta sig, då Ramsjö ligger avsides. Områdets kuperade landskap med svårframkomlig skog gjorde behovet extra stort.

I kommunalstämman ventilerades ämnet angående byggnad av fattiggård år 1893:

Tillsattes en kommitté bestående af Inspektor L.F. Forsman, Arrendatorn Anders Olsson i Sund och kyrkvärden Lars Pettersson i Kyrkbyn med Inspektor P. Löfstrand och Torp L. Widlund såsom suppleanter, åt hvilka uppdrogs dels att å kommunens vägnar ingå till Bergviks och Marma Bolag med ödmjuk anhållan om erhållande af timmer och bjelkar till hufvudbyggnaden, dels att utan församlingens vidare hörande ombestyrta allt rörande i frågavarande byggnadsarbetet i enlighet med den antagna ritningen och kostnadsförslaget.

Det faktum som gällde i bygden var att bolagen ägde större delen av skogen och därmed också byggnadsmaterialet. Då kommunen själv inte hade tillgång till timmer blev den tvungen att vädja till bolagen. Bygden var beroende av bolagens goda vilja i det här fallet. Betänk här att folket i Ramsjö tvingades tigga virke av samma bolag som i fallet ovan ställt till med sådana bekymmer. Inspektorerna gör sig även här synliga; vad annat kunde göras när frågor av den här typen hamnade på nämndens bord; den bestod vid den här tiden av en stor andel bolagsanknutna.

Den rödaste av landets kommuner

Bondeklassens försvagade position i det framväxande industriella samhället med proletarisering som följd fick framtida konsekvenser. Arbetskraft strömmade in i bygden från hela landet via järnvägen för att arbeta i skogen. Det berättas om 100 extra man som var ute i skogarna och kolade, och 300 hästar drog fram produkterna till Europas största kolhus vid järnvägsstationen. Arrendatorerna blev många samtidigt som en stor befolkningsökning skedde. Maktlösheten och beroendet av bolagen till både arbete och husrum kan vara en del i förklaringen

till den ilska som uppstod samtidigt som det också bidrog till en möjlig folkökning och utveckling i en tidigare så avlägset liggande socken.

I Ramsjö växte ett arbetarsamhälle fram, där den ty följande utvecklingen av föreningsrörelsen är intressant att iaktta. I kommunen vann SAC, Syndikalisterna, fotfäste 1917 och ökade kraftigt under tidigt 1920-tal, och det kan givetvis ses som en följd av att lokalsamhällets befolkning fått ett minskat inflytande. Betydelsen av delaktighet i samhällets gemensamma struktur poängteras av Torkel Jansson i hans *Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation*, Uppsala 1987. Organisationslivet kan delvis förklaras utifrån den utgångspunkten, och Ramsjö kom sedan att mycket länge bli Sveriges "rödaste kommun" med höga kommunist sympatier; inte sällan talade man om "Lilla Sovjet".

Noter

- 1 Denna komprimerade framställning baseras på min C-uppsats vid Historiska institutionen i Uppsala: Anna Sjödin, "Bolagsexpansion och bolagsfyrkar i nordvästra Hälsingland c:a 1862–1911" från 2003. Den har 2011 publicerats i *Acta Gestrício-Helsingiae*.
- 2 Källor: Härnösands Landsarkiv, Ramsjö kyrkoarkiv. KI:1, för åren 1863–1876. Ljusdals kommunarkiv, Ramsjö kommun, Kommunalstämman protokoll: AI:1 vol. 1 och 2, för åren 1876–1911. Kommunalstämman protokoll för tiden 1863–1876 finns i kyrkoarkivet, eftersom de är införda i samma bok som sockenstämman protokoll; under den perioden hölls det dock endast ett fåtal sockenstämmor.

Vid analysen har de invalda männen delats in på följande sätt: *Bolagen* representeras av inspektorer, skogvaktare och kronojägare, som tog till vara bolagens intressen, *bönder/torpare* innefattar förutom de nämnda även hemmansägare, *handlande*, i gruppen *kyrkan* räknas kyrkoherdar och kyrkovärdar. I gruppen *arrendatorer* räknas även landbor och brukare, som även de arrenderade jorden.

Recensioner

Christina Carlsson Wetterberg, *...bara ett öfverskott af lif... En biografi om Frida Stéenhoff (1865–1945)*. Atlantis 2010.

Författarinnan och samhällsdebattören Frida Stéenhoff (1865–1945), under ett 20-tal år bosatt i Sundsvall, har upplevt en renässans inom dagens feministiska diskurs. Stéenhoff var den första som myntade begreppet *feminism* i Sverige. Inom den svenska litteraturhistorien har hon varit styvmoderligt behandlad för att inte säga "icke existerande". Hon nämns inte med ett enda ord i Erik Hjalmar Linders länge använda standardverk *Fem decennier av 1900-talet*. Där emot skrev Ellen Key om henne i *Idun* 1898 redan två år efter debuten som dramatiker och senare mer utförligt i vänboken till 70-årsdagen 1935. Samtidigt utkom Beatrice Zade med en tämligen pänegyriskt hållen biografi. Historikern Hjärdis Levin har i två böcker om sexualmoral och nymalthusianism (1986 och 1994) skildrat Stéenhoffs sexualreformatoriska insatser. Så sent som 1997 kom litteraturvetaren Ingeborg Nordin Hennel att i del III av *Sundsvalls Historia* för första gången ingående

behandla Stéenhoffs författarskap under sundsvallstiden.

Nu föreligger också den första heltäckande moderna biografien över Frida Stéenhoff. Den är skriven av örebrohistorikern professor Christina Carlsson Wetterberg, tidigare professor i genusvetenskap vid Lunds universitet och bland annat författare till en bok om socialdemokratins kvinnosyn. Carlsson Wetterbergs biografi har fått en kronologisk uppläggnings. En mer tematisk framställning hade ytterligare kunnat fördjupa förståelsen av Stéenhoff som författare, debattör och intellektuell. Trots denna invändning måste den väl-skrivna och på ett omfattande källmaterial baserade boken sägas ha alla förutsättningar att bli standardverket om en av Sveriges allra främsta kvinnopionjärer och feministiska författare.

Frida Stéenhoff var dotter till författaren och komministern i Klara församling i Stockholm Carl Bernhard Wadström, en förgrundsgestalt inom Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen. Historikern och skalden Erik Gustaf Geijer fanns i slakten. Efter den s.k. "lilla studentexamen" vid Stockholms Lyceum för flickor vistades Frida

ett år i Neuchatel i Schweiz för att utveckla sina talanger inom målning och förkovra sig i franska. Dottern Fanny har berättat att modern under sin allra sista tid enbart talade franska. Genom fadern kom Frida också i kontakt med kungahuset. Under flera somrar bodde hon på prinsessan Eugenies gård Fridhem på Gotland. Endast 22 år gammal gifte sig Frida med den sex år äldre läkaren Gotthilf Stéenhoff och flyttade till Sundsvall där maken tillträdde tjänsten som andre stadsläkare.

Sundsvall var vid den här tiden centrum i världens kanske största trävarudistrikt och en starkt polariserad stad. Ture Nerman, som 1909 blev redaktionssekreterare på *Nya Samhället*, skriver i memoarbooken *Allt var rött* (1950) att Sundsvall hade "en överklass av sågverkspatricier-direktörer och disponenter- jämte bankdirektörer, storhandlare, ämbetsmän, läkare och jämlingar". Den unga läkarfamiljen Stéenhoff kom att ingå i denna stadselit. Efter att kort efter inflyttningen ha drabbats av den förödande stadsbranden 1888 kom makarna att 1894 flytta in i en patriciervåning i ett nybyggt stenhus på Storgatan 18 vid Vängåvan. Deras närmaste vänner blev majoren Johan Cornell och dennes hustru. Cornell var högerman och kom under ett tiotal år att vara stads-

fullmäktiges ordförande. Sonen, konsthistorieprofessorn Henrik Cornell, skriver i sina memoarer *År och människor* (1971) att Frida Stéenhoff målade porträtt av både hans far och mor. Modern blev också gudmor åt Fridas dotter Fanny. Men i makarna Stéenhoffs vänkrets ingick även den radikale advokaten och rösträttskämpen Sigurd Dahlbäck känd för sitt försvaret av de 14 arbetare, som häktats efter en konflikt vid Sörviks ångsåg 1904.

Efter några anonyma artiklar i *Idun* debuterade Frida Stéenhoff 1896 på allvar som författarinna med dramat *Lejonets unge. Nutidskildring i fyra akter* utgiven under pseudonymen Harald Gote. Snart avslöjades det att författaren inte var någon mindre än "Doktorinnan" Stéenhoff. När pjäsen uruppfördes på Sundsvalls nybyggda teater den 1 februari 1897, med dekoration av författarinnan själv, kom känslorna att svalla högt. Pamfletter spreds i hemmen och plakatspikades upp på dörrar och husfasader. På konservativt och kyrkligt håll förfasades man över att pjäsen tog upp den vid tiden närmast tabubelagda frågan om barnbegränsning och preventivmedel om än i en ytterst försiktig form. En av pjäsens personer säger till exempel "Barnalstring får inte lämnas åt slumpen". Biskopen i Härnösand

fann pjäsen vara "en brandfackla mot äktenskapets helgd" och "ett predikande av köttets emancipation".

Lejonets unge fick emellertid i sin tryckta version gott mottagande av kritikerna i Stockholm. Alla var överens om att Frida Stéenhoff var en utmärkt stilist och ägde betydande dramatisk talang. Undantaget var inte oväntat Carl David af Wirsén, Svenska Akademiens ständige sekreterare och den goda moralens väktare inom kritikerkåren. Debutpjäsen kom att uppföras på flera håll i landsorten, men först 1926 på Dramaten där den dock efter kort tid lades ner. Kanske skymmer pjäsens tendens alltför mycket det dramatiskt/konstnärliga. *Lejonets unge* uppfördes åter i Örebro 2008 och helt nyligen i Sundsvall där man dock valde att läsa upp enskilda repliker åtföljda eller ackompanjerade av musik. Ett tendensdrama kommer måhända bäst till sin rätt genom ett sådant arrangemang.

Frida Stéenhoff gav fram till 1912 ut ytterligare sex pjäser, men valde huvudsakligen att träda ut i offentligheten med radikala debattinlägg i tal och skrift. Makarna Stéenhoffs hem på Storgatan 18 stod alltid öppet för tillresande föredragshållare och kulturpersonligheter. Ellen Key kom på besök och en livslång vänskap uppstod.

En annan gäst var Hinke Berggren, vars vitt spridda *Kärlek utan barn* utgiven 1910 låg nära Fridas sexualsyn. Berggren bjöd också in henne att tala på Folkets Hus i Stockholm.

Snart kom Frida Stéenhoff att bygga upp en kosmopolitisk vänkrets där förutom de redan nämnda Anna Lindhagen och en litteraturhistoriens gigant som Georg Brandes ingick. Frida träffade honom både i Köpenhamn och i Stockholm. Det kan inskjutas att Brandes i ett sammanhang kallade Frida för en nutida George Sand. Makarna Stéenhoff reste ut på kongresser i Europa, både socialhygieniska och kvinnoaksbetonade. De prenumerade på den radikala norska tidningen *Verdens Gang* och på den franska tidskriften *La Fronde*. När man betraktar det vida nätverk, som Frida Stéenhoff byggde upp, påminns man om den europeiska kulturvärld, som försvann med första världskriget och som den österrikiske författaren Stefan Zweig så lysande skildrat i sin memoarbok *Världen av i går* (*Die Welt von Gestern*).

Från början närmast moderat, som större delen av deras bekantskapskrets i Sundsvall, drevs paret Stéenhoff mot vänster. Gotthilf var livet ut organiserad liberal och djupt engagerad i nykterhetsrörelsen. Frida var snarast vänsterlibe-

ral med växande sympatier för den framväxande socialdemokrat. När Förstamajtåget i Sundsvall passerade Storgatan 18 på väg från Hamnplan till mötet på Stora torget brukade man kort stanna till för att bringa Frida Stéenhoff en hälsning från stadens och distriktets organiserade arbetare. Hon tycks dock aldrig ha blivit aktiv socialdemokrat, trots att hon under sina sista årtionden umgicks med ledande socialdemokratiska kvinnor i Stockholm och talade på deras möten liksom på kvinnoklubbar runt om i landet.

Idag är Frida Stéenhoff främst ihågkommen som radikal feminist. 1903 publicerade hon *Feminismens moral*, ursprungligen ett föredrag i Sundsvall, och 1905 gav hon ut *Humanitet och barnalstring*. Hon vände sig i dessa skrifter mot den hycklande officiella moralen men också mot "prästvädlet" och militarismen. Hon pläderade för kvinnans rätt till erotisk utlevelse inom såväl som utom äktenskapet. Hon propagerade för användande av preventivmedel och vände sig mot planerna att förbjuda reklam för dessa. När den svenska kvinnorörelsen med Fredrika Bremerförbundet i spetsen, och inklusive de ledande socialdemokratiska kvinnorna, försvarade preventivmedelslagen 1910, och som upphävdes först 1938, var Frida praktiskt

taget ensam i sitt motstånd mot lagen.

Men hennes radikalism gick längre än till och med dagens feministers. Trots att hon i mer än 50 år levde i ett till synes lyckligt äktenskap vände hon sig mot äktenskapet som juridisk form och talade sig varm för pensioner för såväl kvinnor som barn för att bryta ned kvinnornas ekonomiska beroende under det förhärskande patriarkatet. 1911 bildade hon *Svenska föreningen för moderskydd och sexualreform*. Den var inspirerad av den tyska *Bund für Mutterschutz und Sexualreform*. Frida deltog också i en av det tyska förbundets kongresser i Dresden.

Det är inte möjligt att förstå Frida Stéenhoffs långtgående radikalism i sexualfrågorna utan att dra in Gotthilfs Stéenhoffs läkargärning i Sundsvall. Han var en sällsynt framsynt andre stadsläkare med många socialreformatoriska idéer. Cornell erinrar sig honom när han störtade ut ur sin port och ilade fram efter Storgatan till en väntande patient kanske i "något kyffe i stadens utkanter". 1903 ledde Stéenhoff en bostadsinventering i akt och mening att förbättra bostadsstandarden för mindre bemedlade. Som reglementeringsläkare med uppgift att regelbundet besiktiga de prostituerade var han starkt kritisk till systemet, som

han fann rättsvidrigt och förnedrande för kvinnorna. Genom sin make fick Frida Stéenhoff en skrämmande inblick i hur utbredda tuberkulos, prostitution och veneriska sjukdomar var i Sundsvall. Den umensiska historiedemografen Anna Lundberg har i sin doktorsavhandling 1999 dokumenterat det stora antalet kvinnor, som var inskrivna för syfilis och gonorré på Sundsvalls sjukhus 1846–1900.

1904 gav Frida Stéenhoff ut skriften *Den reglementerade prostitutionen ur feministisk synpunkt*. Samtidigt fortsatte Gotthilfs kritik mot reglementeringen i Sundsvall vilket föranledde högertidningen Sundsvalls-Posten att inleda en kampanj mot honom. Makarna drog konsekvenserna och avflyttade 1908 från Sundsvall till Oskarshamn där Gotthilf tillträdde en provinsialläkartjänst. Det var med saknad som Frida lämnade Sundsvall och det älskade sommarstället *Sommarbo*. I en återblick, som Wetterberg Carlsson citerar, skriver hon att hennes vänner beklagat att hon tvingats bo bland "träpatronerna i en så materialistisk miljö". Själv kände hon inte alls så utan upplevde istället att hon alltid fått stöd i Sundsvall. "Därför har jag alltid känt stor tacksamhet mot Sundsvall" tillägger hon.

Frida trivdes aldrig i småstaden

Oskarshamn och julen 1912 flyttade familjen Stéenhoff till Stockholm där en provinsialläkartjänst blivit ledig för Gotthilf. Som många radikala kvinnor kom Frida under första världskriget att ägna sig åt fredsfrågor, men fortsatte samtidigt att vara landets främsta feministiska teoretiker. 1918 flyttade familjen in i ett nybyggt hus på Birger Jarlsgatan i vilket de även var delägare. Frida höll litterär salong i sin praktvåning och ofta sedda gäster var Elin Wägner och John Landquist, "Lubbe" Nordström och Marika Stiernstedt, Anna Lindhagen m.fl. Frida föreslogs också som ledamot av *De nio*, men förlorade i omröstningen mot Selma Lagerlöf, något som hon säkert tog med jämnmod. Sitt sista radioföredrag höll hon vid 78 års ålder 1943.

Carlsson Wetterberg kommer aldrig Frida Stéenhoff riktigt in på livet som person vilket beror på att författarinnan inte förde dagbok. I de bevarade utkastet till självbiografi undviker hon personliga förhållanden och behandlar främst sitt deltagande i olika debatter. Av dem som träffat författarinnan beskrivs hon som en stilig kvinna med vacker röst. Fotografierna ger syn för sägen. Redan som pojke såg Henrik Cornell Frida som "den sköna kvinnan". Hon kunde utveckla "kvinnlig mjukhet", men

ägde ett "svalare temperament" än maken och saknade dennes "stora värmande mänsklighet", allt enligt Cornell. Dotterbarnen berättar för Carlsson Wetterberg att Frida inte var en mormor som man satt i knät hos. Marika Stiernstedt, "Lubbe" Nordströms maka, beskriver henne i en artikel till 60-årsdagen 1925 som "en högrest dam, artskild från flertalet genom en viss gammaldags rak och förnäm hållning, ett visst på en gång aristokratiskt och reserverat och likväl helt naturligt älskvärt sätt".

Denna förfinade och aristokratiska kvinna, som hela sitt liv vistades inom överklassen och den högre medelklassen, lyckades med sina många föredrag om kärlek, moral och sexualitet på kvinnoklubbar och inför andra fora, liksom med sina vitt spridda skrifter, att på ett alldeles särskilt sätt appellera till kvinnor i de djupa leden. Hennes son civilingenjören Rolf Stéenhoff, som var fabrikschef vid Apotekarnes Mineralvattens AB i Stockholm, fick vid moderns död 1945 motta en uppvaktning av fabriken arbetskor, som därigenom ville hedra Frida Stéenhoffs minne och stora betydelse för arbetarkvinnorna.

Lars-Göran Tedebrand

Sven Olofsson, *Till ömsesidig nytta. Entreprenörer, framgång och sociala relationer i centrala Jämtland ca 1810–1850*. Studia Historica Upsaliensia, 243, 2011.

Vad krävdes egentligen för ekonomisk och social framgång under 1800-talets första hälft? Att man måste ha näsa för affärer, är förstås uppenbart. En betydande fallenhet för vad som på sikt kunde ge klirr i kassan är också självklart. Likaså måste konjunkturerna stå den djärve bi. Kanske även en rejäl portion tur? Men vad utöver detta behövdes för lycka och framgång i affärsvärlden? Vilken betydelse hade sociala relationer för ett lyckosamt entreprenörskap? Hur såg nätverken ut, som den tidens företagare ingick i? Hur skapades de?

Frågorna diskuteras av Uppsala-historikern och Sundsvallsbon Sven Olofsson, numera verksam vid Institutionen för humaniora vid Mittuniversitetet, i en doktorsavhandling inom ämnet historia, *Till ömsesidig nytta. Entreprenörer, framgång och sociala relationer i centrala Jämtland ca 1810–1850*. På ett allmänt plan torde de vara lika aktuella i tidigt 2000-tal som för 200 år sedan.

Utgångspunkt för analysen är Jämtland under första hälften av 1800-talet, en i många avseenden brytningstid för det svenska – och

därmed mittsvenska – bondesamhället. Det var då många förutsättningar för näringsutövning förändrades. Handelsmannen Per Wikström (1782–1859) i Östersund har tilldelats något av en huvudroll i undersökningen. Men Olofsson syftar längre än till en tråkigt traditionell biografi över denne, som i och för sig hade varit möjlig. Istället blir avhandlingen till en analys av fyra veritabla jämtländska framgångssagor: Lars Olofsson i Tullus (1787–1843), Eskil Ersson i Västra Halåsen (1792–1839) och Olof Nilsson i Tomte (1804–1845), alla med en nära relation till Wikström. Det är då fråga om en studie med fokus på familj, släktförbindelser, faderskap och de fyra entreprenörernas näringslivskarriärer. Analysen genomförs mot bakgrunden av att klyftorna i det jämtländska bondesamhället ökade dramatiskt under 1800-talets första hälft. Allt mer kapital samlades då i redan välbärgade bönders lador. Handlande jämtländska storbönder kunde därigenom bli än större.

Per Wikströms karriär inleddes i Medstugan. År 1809 etablerade han sig som handlare i Östersund, där han snabbt blev ledamot av stadens styrelse. Redan år 1814 var han tillsammans med apotekare Perman och handlare Söderberg stadens rikaste. Ytterligare tjugo år

senare var han ensam i topp – med en taxerad inkomst dubbelt så hög som tvåan. Lars Olofsson i Tullus var vid 32 års ålder en av de allra mest förmögna i Rödöns tingslag, ägare till två stora hemman i byn. Det var vid den tiden som hans politiska karriär tog sin början. Den kröntes år 1828 med en plats i riksdagens bondestånd. Eskil Ersson i Västra Halåsen tillhörde även han den ekonomiska eliten i Rödöns tingslag. Men till skillnad från Olofsson i Tullus valde han att inte engagera sig i det offentliga livet. Slutligen Olof Nilsson i Tomte, som vid sidan av ett lyckosamt privat värv gjorde offentlig karriär i regionen. Då han avled relativt ung, avbröts den i förtid.

Vilken var då vägen till framgång för den analyserade kvartetten? Hur nådde de sina positioner? För att besvara dessa frågor tränger sig Olofsson in i de enskilda hushållen, i familjernas både sängkammare och gemak. Olofsson identifierar olika typer av framgångsfrämjande faktorer. Att vara född i rätt familj var då – som nu – inte helt fel för vare sig den ekonomiska eller den sociala karriären. Också giftermål spelade en viktig roll – idag som igår – för att förmera eller befästa det egna ekonomiska och sociala kapitalet. Vilka man lyckades övertala till faderskap för ens barn, kunde också ha bety-

delse för möjligheten till framgång i det jämtländska bonde(klass-)samhället samtidigt som det markerade hur högt man redan hade klättrat på statusstegen.

Per Wikströms karriär är något av ett typexempel på framgång i jämtländskt 1800-tal, åtminstone innan landet med järnvägens hjälp öppnades för människor och impulser utifrån i stor skala. Det bör ha höjts på en hel del jämtländska ögonbryn när torparsonen Per äktade Magdalena Christina Sparrman, dotter till Erik Axel Sparrman, förvaltare på Huså bruk. Dock var han redan då en stjärna i stigande, vilket kan ha lugnat svärföräldrarna. Med sig i boet förde hustrun värdefulla svågrar i mängd liksom andra anförvanter av rang och betydelse. Makarna Wikströms nätverk av faddrar till barnen visar på en väl genomtänkt strategi med hushållets – och afärsrörelsens – bästa för ögonen.

Genom att föra ned den empiriska undersökningen på mikronivå har Olofsson avsevärt fördjupat förståelsen av ett minst sagt dynamiskt skede av Jämtlands – och Sveriges – historia. Det analyserade källmaterialets omfång är imponerande. Riksarkiven i Oslo och Stockholm, landsarkiven i Härnösand, Uppsala och Östersund, stadsarkiven i Stockholm och Trondheim liksom Stockholms

slotts arkiv är några av de arkiv ur vilka Olofsson har hämtat material. En av flera förtjänster med Sven Olofssons doktorsavhandling är det sätt på vilket han går till väga. För att belysa en rad generella problem under 1800-talets första hälft, årtiondena innan vägen av industrialisering och modernisering sköljde in över Mittsverige, går han i verklig närkamp med några av tidens jämtländska stormän och deras hushåll, hustrur, barn, svågrar och kusiner. Detta hade lätt kunnat resultera i ändlösa släktkrönikor och berg av ansedlar. Men som den skolade historiker Olofsson är, har han fört undersökningen bortom den renodlade beskrivningen. Resultatet har blivit en framställning som gett viktiga bidrag till vår förståelse av det jämtländska – och mittsvenska – samhället under en period som i efterhand ter sig som en tid av förberedelser inför det industriella genombrottet några decennier senare.

När detta väl var ett faktum mot 1800-talets slut blev de ekonomiska förbindelserna mellan Jämtlands och Västernorrlands län allt tätare. Vår mittsvenska region framstår som något av en helhet – kapital känner som bekant inga gränser. Ett exempel på detta är när de jämtländska patronernas barn började rikta blickarna öster-

ut mot det dynamiska Västernorrland. Per Wikströms son Nils är en av dem. I slutet av 1850-talet etablerade han sig i Sundsvall med utvecklandet av Mons Ångsågsaktiebolag som mål. Iakttagelsen visar att kapitalflödet i Mittsverige ofta rörde sig i öst–västlig riktning under industrisamhällets barn- dom.

Avhandlingen har mycket att erbjuda den som intresserar sig för mittsvensk historia, släktforskare eller inte, lika väl som historikern av facket. Eller varför inte även den nutidsorienterade som grun- nar på hur makteliten i 2000-talets Mittsverige ser ut?

Svenbjörn Kilander

Jörn Donner. *Anteckningar om Man- nerheim*. Söderströms/Atlantis, Helsingfors och Stockholm 2011.

”Att följa Mannerheim är att jaga en skugga eller ett fotografi som långsamt förlorar sina färger”. Så inleder Jörn Donner sin bok om marskalk Gustaf Mannerheim (1867–1951), mannen som ledde Finland i tre krig och som dagens unga finländare knappt vet mer om än att han rider på sin häst vid ingången till nutidsmuseet Kiasma

i Helsingfors och givit namn åt stadens viktigaste gata. Även om många tonåringar anger Mannerheim ”som störst” är han en avläg- sen mytfigur för de allra flesta. Donner vill tränga bakom myten Mannerheim. Boken är en följd- skrift till den uppmärksammade TV-dokumentär i fem avsnitt om Mannerheim, som Donner efter flera års förberedelser gjorde 2011 och som fick stor publik.

De flesta namn i den unga repu- bliken Finlands kultur och historia sopas bort ur minnet ”som höstens löv” skriver Donner. Men några består kanske långt in i framtiden som Paavo Nurmi, Alvar Aalto, Jean Sibelius och Mannerheim. Donners familj har nära relationer till Mannerheim. Hans farfar Otto var mentor när Mannerheim före- tog sin stora Asienresa 1906–1908 och hans far Kai skrev den första Mannerheimbiografin 1934. Som en påminnelse om Mannerheims närvaro i Donners värld hänger två Buddhbilder från Asienresan på väggen i hans arbetsrum. Men för den unge radikale studenten Donner med Marx och Engels i bokhyllan var Mannerheim länge ”irrelevant”. Intresset för national- monumentet har vuxit med åren och kulminerat vid 78 års ålder.

Donner har inte skrivit någon biografi i egentlig mening. Som ti-

teln säger rör det sig om anteckningar i en lakonisk stil och med många provocativa paradoxer fjärran från det högtidliga som vidläder de Mannerheimbiografier, som utkommit under de senaste decennierna. Det stora standardverket är fortfarande den svenske juridikprofessorn Stig Jägerskiölds åttabandiga biografi (1964-81). Jägerskiölds far var berömd zoolog, född i Finland men verksam i Sverige.

Donners beundran för Mannerheims militära och politiska realism är högst påtålig. Kanske borde han inte avporträtteras som marskalk av Finland i full uniform utan som en fredens man, skriver Donner. Som 1918 kanske hoppades att den vita blodshämnden hade varit mindre brutal, även om någon heltäckande bevisning för detta antagande inte finns. Som i mars 1940 insåg att blodsutgjutelsen var tillräcklig. Som 1944 förstod att Finland skulle gå under om det inte sökte fred. Och en Mannerheim, som satt tyst och lyssnade när Hitler höll en lång monolog om den tyska krigslyckan vid sitt besök i det finska högkvarteret i S:t Michels på marskalkens 75-årsdag den 4 juni 1942. Antagligen tänkte Mannerheim att den ovälkomna gästen måste vara galen. För egen del tog Mannerheim, i medvetande om Sovjet-

unionens potentiella styrka, en återförsäkran i Finlands framtid genom att, trots tyska propåer, avstå från att skära av den för ryssarna livsviktiga Murmanskbanan och att inte låta finska trupper gå till offensiv mot Leningrad.

1918 var Mannerheim en omstridd person. På 1930-talet förordade han en bred folkförsoning och utan att vara en social tänkare engagerade han sig i sociala frågor. Bland annat grundade han Finlands Barnskyddsförbund. När vinterkriget bröt ut fastslog Paasikivi vid ett privat samtal med Mannerheim att han var den ende som finska folket litade på. Det arbetande finska folket och soldaterna från "röda hem" avvisade helt inviterna från Kuusinsens Terijokiregering. Stalins stora misstag, skriver Donner, var att han inte förstod de folkliga stämningarna i Finland. Inte ens Mannerheims auktoritet skulle ha förmått det finska folket att godta de sovjetiska kraven hösten 1939. Vid Mannerheims begravning i Helsingfors den 4 februari 1951 kantade 300 000 personer gatorna. Izvestija i Moskva kallade begravningen "en revanschistisk provokation".

Donner ställer en rad frågor som kanske ingen av de andra, otaliga Mannerheimtolkarna ställt. Han lyckas inte besvara alla. Som Donner så riktigt konstaterar: "Någon

heltäckande slutsanning om Mannerheim finns inte." Inför frågan om Mannerheim var "sympatisk" är han tvehågsen. Mannerheim var uppvuxen i en slottsliknande byggnad, friherre, son till en greve som varit kejserlig kammarjunkare och sonson till en landshövding och hovrättspresident. Trots att Mannerheim tillhörde den finlandssvenska överklassen vill Donner kalla honom, i likhet med Runeberg, för svensktalande finne. Även när Mannerheim talade i enrum med finlandssvenska generaler i högkvarteret föredrog han finska.

Mannerheims hålldamer, hans pedantiska yttre, hans disciplin, hans trötthet, hans ridturer ända upp i 80-årsåldern beskrivs men också hans kyla och drag av social sadist. Den som inte förstod sig på ceremonielet vid middagsbjudningarna kunde mötas av tystnad och ringaktning. Donner har gått noggrant tillväga när han följer personen Mannerheim i spåren. Han har besökt hotellen i Odessa, S:t Petersburg, Paris, Schweiz och Portugal där Mannerheim bott. I närheten av hotell London i Odes-

sa spelades den berömda trappsce-
nen i Eisensteins klassiska film
Pansarkryssaren Potemkin (1925) in.

Vid vistelsen i Algarve, Portugal, som sjuklig president hösten 1945 ställde Salazar bil och privatchaufför till Mannerheims förfogande. Franco lyckades han undvika att sammanträffa med under ett besök i Madrid. Men Algarvevistelsen fördystrades av att Mannerheim fruktade åtal som krigsansvarig. Något åtal kom dock aldrig. Obekräftade uppgifter säger att Stalin uttryckligen givit order om att Mannerheim, i motsats till Ryti och Tanner, skulle undantas från åtal. Den allierade kontrollkommissionens ryske ordförande inbjöds till villa Ekudden och imponerades av Mannerheims perfekta men något ålderdomliga ryska.

Jörn Donners "anteckningsbok" om Mannerheim är egensinnig och delvis provokativ. Den förtjänar att läsas av alla, som är intresserade av vårt grannlands dramatiska nyare historia och kamp för sin självständighet.

Lars-Göran Tedebrand

Johan Nordlander-sällskapets årsmöte den 21 mars 2012

Årsmötet hölls i hörsal F, Humanisthuset, Umeå universitet.

Lars-Göran Tedebrand utsågs att leda förhandlingarna. Styrelsens verksamhetsberättelse och revisorernas årsberättelse föredrogs, varefter styrelsen beviljades ansvarsfrihet för det gångna verksamhetsåret.

Styrelsen omvaldes med undantag för redaktörsuppdraget där Patrik Lantto avgått och ersatts med Per Frånberg t.o.m. 31 augusti och med Susanne Haugen fr.o.m. 1 september 2012.

Den nya styrelsen fick följande sammansättning:

Ordförande:	Lars-Erik Edlund
Vice ordförande:	Cuno Bernhardsson
Skattmästare:	Carina Strömberg
Sekreterare:	Anders Persson
Vice sekreterare:	Lars-Gunnar Olsson
Redaktör:	Per Frånberg, Susanne Haugen
Klubbmästare:	Maud Widing
Vice klubbmästare:	Anna Swärd Bergström
Övriga ordinarie ledamöter:	Karin Holmgren Carl-Oskar Lundström

Till revisorer omvaldes Martin Berntson och nyvaldes Monica Sténs. Till revisorssuppleant nyvaldes Bo Nilsson.

Till valberedning omvaldes Mats Danielsson (sammankallande), Ola Wennstedt och Fredrik Elgh.

Årsmötet beslöt att årsavgiften 200 kronor skall vara oförändrad för år 2013.

Sällskapet orarörande delade ut årets pris för framstående norrländsk kulturforskning till Maj-Lis Skaltje, Kiruna, för hennes mångåriga, intensiva och mycket engagerade arbete att lyfta fram den samiska kulturens centrala betydelse inom det nordliga rummet. Hon föreläste sedan över ämnet "Det heliga och det förbjudna" varpå följde en kort frågestund.

Kvällen avslutades med sedvanligt samkväm i Humanisthusets pentry.

Vid protokollet
Anders Persson

Medarbetare

Erik J Bergström, f. 1930 i Linsells socken, f.d. posttjänsteman. Bor sedan 1966 i Östersund. Verkar som hembygdsforskare och -skribent med Härjedalen som specialitet.

Lars-Erik Edlund, f. 1953 i Trehörningsjö. Professor i nordiska språk vid Umeå universitet. Ordförande i Johan Nordlander-sällskapet.

Karin Edvall, f. 1959 i Umeå och uppvuxen där. Studier vid Umeå universitet och Bibliotekshögskolan i Borås. Arbetar på Landsarkivet i Göteborg. Sedan 2002 har hon gett ut fem böcker, en faktabok i kvinnohistoria och fyra romaner. Arbetar nu på en dokumentär baserad på 1800-talsbrev från Österbotten.

Börje Harnesk, f. 1947 i Malmberget, FD, professor emeritus vid Mittuniversitetet i Härnösand. Har tidigare forskat om norrländsk tidigmodern historia, arbetar nu med ett projekt om politisk kultur i norrländska småstäder under perioden 1750–1914.

Svenbjörn Kilander, f. 1951 i Uppsala. FD, professor i historia vid Mittuniversitetet i Härnösand.

Patrik Lantto, f. 1968 i Piteå. FD, docent i historia och lektor vid Centrum för Samisk forskning (CeSam), Umeå universitet. Arbetar framför allt med samisk historia och urfolksstudier.

Åke Sandström, f. 1948 i Umeå. Doktorand vid institutionen för språkstudier med ämnet fornnordisk roddterminologi som specialitet. Förestandare för Holmöns båtmuseum.

Anna Sjödin, f. 1976. Bor i Bergsjö, Hälsingland. Gymnasielärare och skogsägare.

Lars-Göran Tedebrand, f. 1939 i Sundsvall. Professor emeritus i historisk demografi vid Umeå universitet.

Innehåll

LARS-ERIK EDLUND: Tuuli Forsgren in memoriam	1
LARS-ERIK EDLUND: Margit Wennstedt in memoriam	5
LARS-ERIK EDLUND: Lars Ericsson in memoriam	9
ÅKE SANDSTRÖM: Pehr Stenberg och holmöborna	12
BÖRJE HARNESK: Klass mot klass i Härnösand på 1700-talet	24
KARIN EDVALL: En patientlista berättar	41
ERIK J BERGSTRÖM: Vapengny	48
PATRIK LANTTO: En resa, två berättelser	54
ANNA SJÖDIN: När ramsjöborna såg rött	75
RECENSIONER	84
JOHAN NORDLANDER-SÄLLSKAPETS ÅRSMÖTE	96
MEDARBETARE I DETTA NUMMER	97